

UDC 94(32)“323/30”:292.11+251

**ARTEMIS–BUBASTIS–BASTET:
THE PLACE OF THE FIGURE OF THE GRAECO-EGYPTIAN
GODDESS AND HER TWO COMPONENTS
IN THE RELIGIOUS POLICY OF THE PTOLEMIES**

A. Zelinskyi

DSc (History), Senior Fellow,

Leading Researcher,

State institution “Institute of World History of the National Academy
of Sciences of Ukraine”

5 Leontovych Str., Kyiv, 01054, Ukraine

z-al@ukr.net

ORCID: 0000-0003-0214-4625

In 2009, Egyptian archaeologists discovered a Ptolemaic temple dedicated to the syncretic goddess Bubastis (Artemis-Bastet) in Alexandria. This finding necessitates a reassessment of our understanding of the role of this goddess and of her two constituent aspects (Greek Artemis and Egyptian Bastet) in Ptolemaic propaganda. I’ve collected and preliminarily analyzed 35 instances in which Artemis, Bubastis, or Bastet appear in association with members of the Ptolemaic royal house (306–30 BC). The vast majority of these episodes rest on solid factual foundations; however, Ep. 3, 17–19, 22–23, and 32 are of a hypothetical nature. Based on this material, the following conclusions can be drawn. Contrary to the *communis opinio*, the cult of Artemis and Bastet, combined in the figure of Bubastis, played a significant (though not predominant) role in Ptolemaic propaganda. Activities related to the cult of Artemis–Bubastis–Bastet accompanied the Alexandrian dynasty from its founder, Ptolemy I, to its last representative, Cleopatra VII. While

© 2025 A. Zelinskyi; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

references to Artemis span the entire period of the dynasty's rule, evidence for Bubastis and Bastet is confined to the 3rd–2nd centuries BC. In 17 cases, the initiative for these cultic activities came directly from the Ptolemies themselves; in 13, the Ptolemies were the explicit objects of religious actions connected to the cult of Artemis, Bubastis, or Bastet; and in 4 instances, not the Ptolemies but members of the royal entourage acted as subjects or objects of such cultic undertakings. Only one episode appears to have been purely incidental (Ep. 12). Overall, the goddess Artemis features independently in the majority of these episodes (23 instances). However, within Egypt, episodes involving Bubastis and/or Bastet outnumber those involving Artemis alone (12 versus 7). Outside the borders of Egypt, it is exclusively Artemis who figures in connection with the Ptolemies (6 times in the external Ptolemaic territories and 9 – beyond their control).

Keywords: Artemis, Bubastis, Bastet, Ptolemies, Hellenism, ancient Greek religion, ancient Egyptian religion

А. Л. Зелінський

**АРТЕМІДА – БУБАСТІС – БАСТЕТ:
МІСЦЕ ПОСТАТІ ГРЕКО-ЄГИПЕТСЬКОЇ БОГІНИ
ТА ДВОХ ЇЇ СКЛАДНИКІВ
У РЕЛІГІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ ПТОЛЕМЕЇВ**

Вступ

До останнього часу, згідно з дослідницькою *communis opinio*, постать Артеміди та супутні їй культи (див. нижче) фактично не використовувалися в офіційній птоlemeївській пропаганді [Visser 1938, 16–17, *not.* 8; Fraser 1972, I, 195–196; van Oppen de Ruiter 2007, 11–12, 154]. Проте здійснене у 2009 р. відкриття александрійського Бубастейону – храму синкретичної богині Бубастіс (Артеміди – Бастет)¹ [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah, Seif el-Din

¹ Про спільні знаменники між Артемідою та єгипетською богинею-кішкою (зокрема, опіку материнством і дитинством, наявність місячного контексту та навіть схильність до полювання і певну войовничість) див.: [Quaegebeur 1991; Carrez-Maratray 2014, 129–154; Casella 2021, 72–76; Duchesne 2022, 95–102; Зелінський 2023, 6, 11, *прим.* 4–6]. Згідно із сучасним станом джерельної бази, на території елліністичного Єгипту осередки грекомовного культу Бубастіс існували не лише в Александрії, а й у Мемфісі, західній частині нільської дельти, Фаюмській оазі та власне в Бубастійському номі [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah, Seif el-Din 2012; Casella 2021, 30–31, 36–39, 247, № 83; 359, № 196; 396, № 232; 408, № 244; 410, № 246; 411, № 247; Mirizio 2021, 140; Зелінський 2023, 11, *прим.* 7].

2012; Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah, Carrez-Maratray 2014; також див. нижче] спонукає до перегляду зазначеної позиції. Насамперед ідеться про потребу зведення воедино усіх відомих нам точок зіткнення між царським домом Птолемеїв і культом як самої Бубастіс, так і обох окремих її складників. Досягнення зазначеної мети, помножене на аналіз отриманих результатів, сприятиме розширенню та поглибленню наших уявлень про характер релігійної політики династії Птолемеїв.

Релігійна політика Александрійської династії вперше привернула окрему увагу дослідників історії держави Птолемеїв уже на початку XX століття. Зокрема, йдеться про появу фундаментального двотомника В. Отто “Priester und Tempel in hellenistischen Ägypten” [Otto 1905, 1908]. Поява нових і публікація раніше віднайдених грекомовних та єгиптомовних джерел спонукала й далі спонукає наступників вищезгаданого дослідника до здійснення в зазначеній царині подальших наукових студій. З-поміж найбільш значущих із числа таких праць варто згадати: “Das Asylwesen Ägyptens in der Ptolemäerzeit und die spätere Entwicklung” Ф. фон Беcca [von Wöss 1923], “Götter und Kulte im ptolemäischen Alexandrien” К. Фіссер [Visser 1938], “Der makedonische König und die ägyptischen Priester. Studien zur Geschichte des ptolemäischen Ägypten” В. Хусса [Huss 1994], “The religious identification of Ptolemaic queens with Aphrodite, Demeter, Hathor and Isis” Б. ван Оппен де Рюйтера [van Oppen de Ruiter 2007], “Herrscher- und dynastiekulte im Ptolemäerreich: Systematik und Einordnung der Kultformen” Ш. Пфайффера [Pfeiffer 2008], “Makedonische Pharaonen und hieroglyphische Stelen: historische Untersuchungen zur Satrapenstele und verwandten Denkmälern” Д. Шеффер [Schäfer 2011] тощо².

Суттєвий релігійний складник також зазвичай міститься в численних працях, присвячених творчості поетів александрійської школи. Йдеться про такі фундаментальні дослідження, як

² У вищевказаному переліку я не наводжу журнальні публікації з огляду на їхню численність. Натомість не можу не надати посилань на низку присвячених державі Птолемеїв загальних монографій, які також містять значну релігійну компоненту [Fraser 1972; Hölbl 2001; Зелінський 2010; Clayman 2014; Carrez-Maratray 2014; Pfeiffer 2017; Зелінський 2020a].

“Bogowie zeszedli z Olimpu. Bóstwo i Mit w greckiej Literaturze Świata hellenistycznego” А. Свідеркувни [Świderkówna 1991], “Dichtung und höfische Gesellschaft. Die Rezeption von Zeitgeschichte am Hof der ersten drei Ptolemäer” Г. Вебера [Weber 1993], “Callimachus and His Critics” А. Кемерона [Cameron 1995], “Seeing Double. intercultural Poetics in Ptolemaic Alexandria” С. Стівенса [Stephens 2003], “Von den Toren des Hades zu den Hallen des Olymp. Artemiskult bei Theokrit und Kallimachos” І. Петрович [Petrovic 2007], “Каллимах и его гимны” В. Зав’ялової [Завьялова 2009], “Macedonian Kings, Egyptian Pharaohs. The Ptolemaic Family in the Encomiastic Poems of Callimachus” І. Лауколи [Laukola 2016], “The New Politics of Olympos: Kingship in Kallimachos’ Hymns” М. Брумбо [Brumbaugh 2019] і багато інших.

Окрім того, варто згадати декілька праць, безпосередньо присвячених елліністичним, а точніше, греко-римським варіаціям на тему Бастет. Це передусім уже хрестоматійна невелика публікація Ж. Кежебера “Le culte de Boubastis-Bastet en Égypte gréco-romaine” [Quaegebeur 1991]. Також ідеться про низку статей, що з’явилися у науковій періодиці з нагоди вищезгаданого відкриття александрійського Бубастейону [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah & Seif el-Din 2012; Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah, Carrez-Maratray 2014; Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah, Seif el-Din 2015; Зелінський 2023; пор.: Carrez-Maratray 2014, 129–154]. Нарешті, слід згадати два нещодавно виконані дисертаційні дослідження: докторську роботу “Le culte de Bastet/Boubastis en Égypte et sa diffusion en Méditerranée à l’époque gréco-romaine” Е. Казелли [Casella 2021] і магістерську – “Le culte de Boubastis dans le monde gréco-romain du IIe siècle av. J.-C. au IVe siècle apr. J.-C.” Н. Дюшен [Duchesne 2022]. Водночас у жодній наявній на сьогодні науковій праці не було здійснено спроби зведення відомих нам епізодів, пов’язаних із взаємодією представників і представниць царського дому Птолемеїв з культом Артеміди – Бастет.

Під час формування запропонованого на цих сторінках переліку розташованих за хронологічним принципом епізодів мною було враховано два суттєві обмеження, закладені в назві цього дослідження. По-перше, я враховую лише випадки, пов’язані зі згадкою про Артеміду, Бубастіс і Бастет. По-друге, у зазначеному переліку фігурують лише епізоди, безпосередньо чи опосередковано пов’язані з представниками та представницями царського

дому Птолемеїв. Водночас я наводжу випадки, у яких правителі з Александрійської династії та члени їхніх родин є не лише прямими ініціаторами тих чи інших подій чи заходів, а й первинними, а іноді навіть вторинними (пор. еп. 9, 25, 27–28) об'єктами, на яких були спрямовані дії інших осіб (пор. нижче). Нарешті, деякі з наведених нижче епізодів мають гіпотетичний характер, що змусило мене до супроводження їх додатковими поясненнями та коментарями.

1. Заснування в Александрії храму Артеміди (бл. кін. IV ст. до Р. Х.)³

Єгипетські археологи, яким належить честь відкриття александрійського Бубастейону (пор. вище), датують найдавніші артефакти вотивного характеру, знайдені на території храму, кін. IV – поч. III ст. Водночас вони, хоча й вважають, що цей храм із самого початку був присвячений Бубастіс, не можуть не зазначити наявність чітких паралелей між іконографією знайдених ними вотивних предметів та аналогічних пам'яток, пов'язаних з культовими центрами Аполлонової сестри, зокрема Артеміди Бравронії [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah, Seif el-Din 2012; пор.: Casella 2021, 139–151]. Остання обставина в поєднанні з переважно грецьким характером релігійного ландшафту ранньої Александрії [Visser 1938; Fraser 1972; Weber 1993, 337–359; Зелінський 2010, 273–274, 345–347, прим. 490–504] дає мені підстави припустити, що офіційною мешканкою вищезгаданого храму на момент його заснування могла вважатися Артеміда. З огляду на той факт, що роботи з розбудови майбутньої єгипетської столиці, починаючи з 323 р., перебували під безпосереднім контролем тодішнього сатрапа, а згодом і володаря Країни Нілу (пор. еп. 2) Птолемея I Сотера (CGC 22182, 3) (пор.: [Pfeiffer 2017, 36–39; Grainger 2022, 42–46]), важко собі уявити, що поява зазначеного храму не була інспірована, дозволена чи бодай не заборонена засновником Александрійської династії. Цікаво, що фактично одразу після заснування святилища Артеміди його олімпійська господарка стрімко почала набувати котячих рис і відповідної сутності Бубастіс [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah, Seif el-Din 2012; Casella 2021, 79–151], що, зрештою, було офіційно визнано панівною династією в особі цариці Береніки II (див. еп. 11).

³ Оскільки усі подальші події, згадувані в цій статті, відбулися до Різдва Христового, помітка “до Р. Х.” надалі опускатиметься.

2. Присвята Епікрата Артеміді за царя Птолемея I (?) (305–282 рр.)

Присвячувальний напис, який походить з александрійського передмістя Канопа (пор.: Strab. XVII. 1. 16–17), містить таке: “Артеміді Сотейрі для царя Птолемея, Епікрат Афінянин”⁴ (OGIS 18 = I.Louvre 7 = CPI 89). На думку видавців напису і більшості сучасних дослідників, з якою я не маю підстав не погоджуватися, бенефіціаром присвяти, зробленої Артеміді Сотейрі (Рятівниці), був уже згадуваний вище цар Птолемей I (306/305–282 рр.)⁵ [Caneva 2016, 122, *not.* 23; Lorber 2023, 151]. Ця і подібні присвяти, у яких представники царського дому не є безпосередніми ініціаторами звернення на їхню користь до божества (також див. еп. 4, 21–22, 24, 27, 31), з огляду на сам їхній зміст розглядаються мною як свідчення на користь широковідомої зацікавленості александрійських володарів у прихильності до них відповідної богині.

3. Напівстатери Пірра I Епірського із зображенням Артеміди в подібі Береніки I (?) (278–276 рр.)

Цар Епіру, Пірр I⁶, під час своєї сицилійської експедиції (278–276 рр. [Lévêque 1957, 451–508]) карбував золоті напівстатери з традиційним для сицилійських полісів (зокрема, для Сиракуз) [Sear 1975, 73–129] зображенням Артеміди [Lévêque 1957, 466, 692–693; Sear 1975, 104, № 981] (Іл. 1). На думку деяких дослідників, Артеміда з Піррових монет має яскраво виражені спільні риси із зображеннями останньої дружини Птолемея I – Береніки I (померла бл. 279 р.)⁷, викарбуваними на монетах її сина від першого шлюбу – киренського царя Магаса [Franke 1989, 463; Казаров 2009, 240–241, 255–256]⁸ (Іл. 2). У разі слушності цього

⁴ Усі переклади давньогрецьких текстів, наведені в цій статті, у разі якщо немає вказівок на особу перекладача, належать її автору.

⁵ Дати царювання і загальні відомості про володарів з династії Птолемеїв подано за монографією Г. Хельбля і матеріалами електронного проекту К. Беннетта “Egyptian royal genealogy” [Hölbl 2001; Bennett 2001–2013].

⁶ Про нього див.: [Lévêque 1957; Казаров 2009].

⁷ Про неї див.: [Bennett 2001–2013, *berenice_i*; Sewell-Lasater 2020, 97–100; Зелінський 2020а, 79–83].

⁸ Про Магаса Киренського див.: [Bennett 2001–2013, *magas_i*].

припущення ми можемо говорити про напівстатери Пірра I як про ознаку першого вияву стійкої традиції асоціювання, асиміляції чи навіть ототожнення птолемеївських цариць з Артемідой (див. еп. 5, 15, 19, 23, 32). В усякому разі, якби зазначене асоціювання щодо Береніки I справді було⁹, то цар Епіру, який замолоду провів кілька років при дворі Птолемея I, де взяв за дружину дочку Береніки від першого шлюбу Антигону (Plut. Pyrrh. 4, 6, 9; Paus. I. 11. 5), звичайно, мав би про нього знати, а отже, й міг використати у власних пропагандистських інтересах. Зокрема, наголос на бодай колишніх родинних зв'язках з Беренікою¹⁰ міг би придатися Піррові саме в Сиракузах, чий колишній правитель і його колишній родич Агатокл [Lévêque 1957, 124–125] був одружений з іншою її дочкою – Теоксеною (Just. XXIII. 2) (також див.: [Зелінський 2020а, 74, 80, 304, прим. 405]).

Іл. 1. Золотий напівстатер Пірра I із зображенням Артеміді
(за [Sear 1975, 104 № 981])

⁹ Деякі дослідники вважають, що на киренських монетах зображено не Береніку I, а її онуку – Береніку II [пор.: Lorber 2018, 116–117, 121–122]. З іншого боку, не виключаю, що погано збережене погруддя Береніки в подібні Артеміді з т. зв. Геркуланумської “Вілли папірусів” зображувало саме дружину Птолемея I (MANN 5592) – <https://museoarcheologiconapoli.it/en/villa-dei-papiri-2/>.

¹⁰ Антигона померла бл. 295 р. [Lévêque 1957, 124–125; Bennett 2001–2013, *antigone* not. 7–8]. Про нетривалий шлюб Пірра з Агатокловою дочкою Ламасою див.: [Lévêque 1957, 124–125].

Іл. 2. Срібна дідрахма Магаса Киренського із зображенням Береніки I
(за [Lorber 2018, 121])

4. Присвята мілетців Артеміді за базилісу Філотеру (279–270 pp.)

Інша дочка Береніки I, Філотера [Bennett 2001–2013, *philotera*; Coşkun 2022, 208–212], рідна сестра Птолемея II Філадельфа (282–246 pp.), фігурує поряд з Артемідією в мілетському написі, датованому періодом між 279 і 270 pp. [Lorber 2023, 126]. Ідеться про відрізок часу між моментом переходу Мілету до птоломеївської сфери впливу (SIG 322) (пор.: [Зелінський 2020а, 87, 323–324, прим. 538; Grainger 2022, 103, 270, not. 12; Nawotka 2023, 61–62]) і датою, що є як *terminus ante quem* для смерті вищезгаданої царівни [Weber 1993, 269; Stephens 2015, 15, 21; Pfeiffer 2017, 65; Зелінський 2020а, 312, прим. 458; Coşkun 2022, 211; Grainger 2022, 123]. Переклад цього напису має такий вигляд: “Базилісу¹¹ Філотеру, дочку царя Птолемея, народ мілетців Артеміді Піфійській” (OGIS 35 = I.Didyma 186)¹². На мою думку, варто погодитися з припущенням деяких дослідників, згідно з яким вищенаведений

¹¹ Стосовно практики вживання титулу “базиліса” щодо незаміжніх представниць царського дому Птоломеїв див.: [Sewell-Lasater 2020, 14–18; Coşkun 2022].

¹² Про культ Артеміді як сестри-близнючки Аполлона в Мілеті див.: [Nawotka 2023, 184–186].

напис містився на присвяченій богині статуї Філотери, яка своєю чергою могла бути складником царської родинної композиції [Müller 2009, 103; Carney 2013, 98].

5. Асоціювання Арсиної II з Артемідою на Делосі (поч. з 268 р.)

Друга дружина й рідна сестра Птолемея II, Арсиноя II Філадельфа (316–270 pp. [Müller 2009; Bennett 2001–2013, *arsinoe_ii*; Carney 2013; Grainger 2022, 134–147]), чия постать була об'єктом численних різнорівневих релігійних конотацій [Зелінський 2020a, 95–96], окрім іншого, була асоційована й з Артемідою [Tondriau 1948, 18; van Oppen de Ruiter 2007, 11, 13, 200, 208; Caneva 2012, 80; Grabowski 2014, 29, *not.* 47, 31; Brumbaugh 2019, 213–215; пор.: Bruneau 1970, 541–543]. Зокрема, йдеться про культ зазначеної цариці, започаткований у 268 р.¹³ на Делосі представником птолемейської адміністрації в кікладському Острівному союзі – несіархом Гермієм. Згідно з низкою записів, знайдених серед делоських храмових інвентарних списків (пор.: [Constantakopoulou 2017, 171–227]), цей чиновник заснував щорічне свято під назвою Філадельфея, на потреби якого щорічно жертвувався ритуальний фіал; водночас об'єктами пожегтвувань поряд з Арсиною були Аполлон, Артеміда та мати божественних сиблінгів – Лето [Bruneau 1970, 528–530, 544; пор.: Hölbl 2001, 104; Tully 2012, 427–428; Caneva 2012, 80; Constantakopoulou 2017, 80–81, 191–192, 232–233; Brumbaugh 2019, 215; Caneva 2023, 120, 137]. Оскільки кількома роками раніше (272/271 р.) в Александрії було проголошено богами-сиблінгами (адельфами) самих Птолемея II й Арсиною II (P. Hibeh, 199; AB 74) [Pfeiffer 2017, 61–62; Зелінський 2020a, 95; Grainger 2022, 145–146], найближчою до останньої богинею, згаданою в контексті присвячуваних фіалів, була не Лето, а саме Артеміда¹⁴. Водночас я не можу не погодитися з думкою

¹³ Це датування визнано мною за слушне з огляду на датування смерті Арсиної II не 268-м, а 270 р. [Зелінський 2020a, 340, *прим.* 624; див. також: Pfeiffer 2017, 65, 226, *Anm.* 50; Coşkun 2022, 208, *not.* 48; Grainger 2022, 146, 273, *not.* 20; Caneva 2023, 71, 75, 114, *not.* 13; 117].

¹⁴ Також існує дещо сумнівне припущення, згідно з яким Арсиноя II в подібні Артеміди була складником скульптурної композиції, що прикрашала делоський вівтар богині Агате Тюхе [Tondriau 1948, 18; пор.: Bruneau 1970, 541–543]. Окрім цього, варто пам'ятати, що перший чо-

дослідників, які вважають, що за заснуванням культу Арсиної II на Делосі (а отже, й за ідеєю релігійного асоціювання між останньою та Артемідіою) стояв особисто Птолемей II (див.: [Meadows 2013, 36]).

6. Написання Каллімахом “Гімну до Артеміди” (бл. 261–260 рр.)

Відомий александрійський придворний поет і філолог Каллімах із Кирени [Meillier 1979, 9–21; Завьялова 2009, 31–111; Stephens 2015, 3–7; Laukola 2016, 33–39; Brumbaugh 2019, 4–7] у низці своїх творів так чи інакше, проте цілком свідомо відображав політичні та династичні птолемейські реалії [Acosta-Hughes, Lehnus, Stephens 2011, 155–244; Clayman 2014, 78–104; Laukola 2016; Brumbaugh 2019; Зелінський 2020а, 98–99, 236, 324–325, прим. 540; 364–365, прим. 752; 524–525, прим. 1959–1966]. Зокрема, до числа таких творів варто зараховувати його “Гімн до Артеміди” (Cal. Hymn. III). Прив’язка цього гімну до птолемейської пропагандистської тематики криється в обранні його центральної героїні. Припускаю, що до написання цього твору Каллімаха спонукало започаткування першого в історії держави Птолемейв нетривалого контролю над Ефесом (бл. 262–258 рр.) [Hölbl 2001, 42, 44; Lorber 2018, 67; Зелінський 2020а, 103, 105, 354, прим. 716; 360, прим. 738]¹⁵, який був одним з найважливіших культових центрів Артеміди (Cal. III. 249–250; Strab. XIV. 1. 22–23) [Petrovic 2007, 202, 208–209, 212, 217–220; Завьялова 2009, 379–380; Stephens 2015, 102]. Між іншим, з огляду на це появу зазначеного твору, безумовно скорельованого із зовнішньою політикою Птолемея II, треба датувати 261-м чи 260 р. [Зелінський

ловік Арсиної, Лісімах, перейменував на її честь один з найважливіших центрів культу Артеміди (пор. еп. 6, 33–34) – Ефес (Strab. XIV. 1. 21; Steph. Byz. Ephesos) [Müller 2009, 345–348; Carney 2013, 36; Brumbaugh 2019, 213–215]. Натомість гіпотеза щодо наявності прозорих філологічних алузій на Арсиною II в Каллімаховому “Гімні до Артеміди” (пор. еп. 6), висловлена З. Адор’яні [Adorjányi 2017], видається мені відверто спекулятивною.

¹⁵ До речі, долучення Ефеса (колишньої Арсиної) до держави Птолемейв варто пов’язати з постаттю сина Лісімаха та майбутньої Арсиної II (пор. прим. 14) Птолемея [Зелінський 2020а, 101–104; пор.: Lorber 2018, 67].

2009, 50, 53, прим. 17; пор.: Завьялова 2009, 335–337; інакше див.: Meillier 1979, 45, 113–114; Carrez-Maratray 2014, 151–154; Stephens 2015, 19–20; Laukola 2016, 90; Brumbaugh 2019, 216].

7. Встановлення статуї Птолемея II в Бубастісі (257/256 р.)

У березні 257 р., під час повернення з сирійської кампанії, здійсненої в межах II Сирійської війни¹⁶, Птолемей II відвідав місто Бубастіс. Уважаю, що відвідини цього міста детермінували царський візит до провідної святини Бубастійського ному, присвяченої Бастет (пор.: [Clarysse 2007, 205, *not.* 10]). Зокрема, безпосереднім наслідком цього візиту мала стати поява статуї зазначеного володаря, супроводжуваної урочистим написом, у якому звеличувалася військова доблесть царя [Panov, Zelinskyi 2019; Зелінський 2020а, 107, 113, 367, прим. 767–771, 822–823, 856–860]¹⁷. Окрім іншого, у цьому написі Птолемей II окреслюється як “{Улюблений} великою Бастет, володаркою Бубастіса”¹⁸ [Panov, Zelinskyi 2019, 157].

8. Наказ Птолемея II про звільнення від громадських робіт служителів храмів Бастет (бл. 257 р.?)

На мою думку, саме візит Птолемея II до головного храму Бастет, здійснений у 257 р. (див. еп. 7), спонукав зазначеного володаря до звільнення служителів богині-кішки від виконання, зазвичай примусових, громадських робіт. На наявність відповідного привілею вказують два папіруси, датовані серединою – 2-ю половиною 240-х рр. [Wilimowska 2020, 285, *not.* 65]. Перший з них являє собою скаргу двох опікунів (годувальників) священних кішок на місцевого начальника поліції Леонтіска, який з огляду на власні матеріальні інтереси порушив наказ Птолемея II та міністра фінансів (діюкетта) останнього, Аполлонія (див. еп. 9),

¹⁶ Про II Сирійську війну (бл. 259–253 рр.) див.: [Зелінський 2020а, 104–108, 359–370, прим. 736–786; Grainger 2022, 223–242, 279–280].

¹⁷ Стосовно припущення, згідно з яким зазначене просування Птолемея II нільською дельтою відбувалося у протилежному напрямі, див.: [Clarysse 2007; Grainger 2022, 233–234; пор.: Зелінський 2020а, 822–823, прим. 856].

¹⁸ В основі запропонованого мною тексту лежить англійський переклад М. Панова.

змушуючи авторів скарги до виконання польових робіт і виготовлення цегли (P.C.Z. 59.451 = PSI, 440)¹⁹. Другий – згадує про звільнення служителів, які займалися похованням померлих кішок, від участі в побудові й обслуговуванні гребель і каналів [UPZ, 157 = P.Par. 66, col. II, l. 25]²⁰.

9. Коптська (?) присвята діюкєта Аполлонія з подвійною згадкою Артеміді (259–246 pp.)

Згідно з *communis opinio*, з верхньоєгипетського Копту походить напис, який містить присвяту низці представників і представниць давньогрецького пантеону, зроблену впливовим сановником часів Птолемея II діюкєтом Аполлонієм²¹. Цікаво, що в тексті напису двічі з уживанням відмінних епіклес згадується Артеміда. У першому випадку богиня йменується Фосфорос (Світлоносна), у другому – Енодія (та, що відкриває дороги) (OGIS, 53 = CPI, 341) [Fraser 1972, I, 195–196; II, 329, not. 31–34; Weber 1993, 341; Chaniotis 2005, 153; Rigsby 2011, 132–136; Carrez-Maratray 2014, 211–213]. Зазвичай зазначену присвяту дослідники датують періодом адміністративної активності Аполлонія (бл. 259–246 pp.), більше схилиючись до останніх років його державної діяльності²². Незважаючи на те що присвята, ймовірно, мала приватний характер [Fraser 1972, I, 195–196; Chaniotis 2005, 153; Rigsby 2011, 132–136], припускаю, що вищезгаданий

¹⁹ Текст цього документа можна знайти за такою веб адресою: <https://papyri.info/ddbdp/p.cair.zen;3;59451>. Я вважаю, що зазначена скарга була складена не пізніше 247 р., оскільки в цей час адресат відповідного листа, Зенон з Кавну, вже не обіймав посаду управителя філадельфійської дореа Аполлонія (P.C.Z. 59.832, l. 4). Своєю чергою у 246 р., на початку царювання Птолемея III, було зміщено з посади й самого вищезгаданого діюкєта [Зелінський 2020а, 138, 429–431, прим. 1183–1190].

²⁰ Текст цього фіванського папірусу, датованого 241 р., можна знайти за такою веб адресою: <https://papyri.info/ddbdp/upz;2;157>.

²¹ Літературу про Аполлонія див., наприклад: [Зелінський 2020а, 355, прим. 723].

²² Винятком у цьому разі став Ж.-І. Карре-Маратре, який, підкреслюючи значний ступінь гіпотетичності свого припущення, розглядає можливість датування відповідного напису 243 р., тобто періодом царювання Птолемея III [Carrez-Maratray 2014, 211–213].

сановник, який неодноразово підкреслював своє бажання догодити царю (P.Mich.Zen. 76; P.C.Z. 59.155; 59.157) [Зелінський 2010, 262, 331, прим. 389], став би згадувати у зроблений ним присвяті будь-яке божество, яке б не відповідало александрійському релігійно-ідеологічному контексту²³.

10. Апокрифічна розповідь Лібанія про вивезення Птолемеєм II статуї Артеміди з Антіохії-на-Оронті

Відомий пізньоримський оратор Лібаній у своїй промові “Похвала Антіохії” (йдеться про Антіохію-на-Оронті) розповів відверто вигадану історію, яка буцімто відбулася в останні роки царювання Птолемея II. Згідно з цією оповідкою, останній, перебуваючи у свояцтві з Селевкідом Антіохом II²⁴, вивіз з Антіохії статую Артеміди, яка впала йому в око²⁵. Незважаючи на пошану з боку мешканців Александрії, у передмісті якої – Елевсині

²³ Окрім Артеміди, у написі згадуються такі небожителі (OGIS, 53 = CRI 341): неодноразово використовуваний в александрійській пропаганді часів Птолемея II Аполлон [Зелінський 2009; Зелінський 2020a, 330, прим. 559; 364–365, прим. 752], мати вищезгаданих божественних сиблінгів Лето (пор. еп. 5) та один з обожнених міфічних предків династії Птолемеїв – Геракл (Theocr. Idyl. XVII; OGIS, 54) [Зелінський 2010, 243–244, 252, 312, прим. 288, 371–372; Pfeiffer 2017, 35, 65, 85].

²⁴ Птолемей II став тестем Антіоха II після одруження останнього з дочкою александрійського володаря Беренікою у 252 р. (P.C.Z. 59.242, 59.251; Polyb. Per. F154 = Athen. II. 45c; Dan. XI. 6; App. Syr. 65; Polyaeen. VIII. 50; Porphyg. Fragm. 43 = Hier. Com. In Dan. XI. 6–7) [Hölbl 2001, 44–45; Зелінський 2020a, 107–108, 368–369, прим. 778–779; Grainger 2022, 240–241].

²⁵ Якби ця подія й сталася, то вона могла відбутися лише бл. 258 р. (тобто за 6 років до шлюбу Антіоха II й Береніки – див. прим. 24), коли єгипетські війська перебували на підступах до Антіохії під час II Сирійської війни (див. прим. 16) [Зелінський 2020a, 106, 366–367, прим. 758–764; пор.: Grainger 2022, 231–233]. Щоправда, В. Хусс цілком серйозно вважав, що Лібаній мав на увазі реальне вивезення статуї Артеміди сином і наступником Птолемея II, Птолемеєм III (див. нижче), під час III Сирійської війни [Huss 2001, 343–344, Anm. 39; 347, Anm. 72]. До речі, схоже, що саме біля статуї цієї Артеміди у 112 р. сталося вбивство дружини Антіоха IX, Клеопатри з дому Птолемеїв, здійснене за наказом її рідної сестри Трифени (Just. XXXIX. 3. 3–11) [Bennett 2001–2013, *cleopatra_iv not.* 12–16].

(пор.: Strab. XVII. 1. 16) – статую було встановлено, богиня прагнула повернутися до Антіохії. З цією метою Артеміда наслала хворобу на дружину того, хто її вивіз (тобто Птолемея II²⁶), пояснивши їй уві сні причину занедуження; внаслідок чого статую було повернено до Антіохії (Liban. Or. XI. 109) [Müller 2009, 304–305, *Anm.* 955; Зелінський 2010, 360–361, *прим.* 77]. На підставі цієї історії, незважаючи на її апокрифічність, можна зробити два цілком реалістичні висновки. По-перше, культ Артеміди мав багатьох прихильників в елліністичній Александрії; по-друге, до поширення цього культу безпосередньо чи опосередковано була причетна царська родина. Нарешті, варто припустити, що головним персонажем анекдоту, переданого Лібанієм, не випадково став саме Птолемей II, чия постать, як ми неодноразово спостерігали, нерідко з'являється чи бодай вгадується поряд з постаттю Артеміди (див. еп. 4–6, 9).

11. Перезаснування Беренікою II александрійського храму Артеміди як Бубастейону (244 р.)

Під час розкопок александрійського Бубастейону (див. еп. 1) археологами були знайдені пам'ятні таблички, що містили майже однакові за змістом написи, виконані давньогрецьким письмом та єгипетською ієрогліфікою [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah, Seif el-Din 2015]. Переклад (а точніше, реконструкція) грецького тексту має такий вигляд: “Цариця Береніка від імені {для блага}²⁷ царя Птолемея, її брата й чоловіка, та їхніх дітей присвячує {присвятила} храм {каплицю-наос}, священну ділянку і вівтар Бубастіс” (CPI, 13) [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah, Seif el-Din 2015, 127–128; Casella 2021, 415–417; Зелінський 2023, 7]. Ієрогліфічний текст був перекладений низкою єгиптологів (див. прим. 29) у такий спосіб: “Володарка Обоих земель,

²⁶ У період, коли Птолемей II був Антіоховим тестем, він не мав жодної дружини. З першою дружиною, Арсиною I, він розлучився у 275 р. (Schol. Theocr. 17. 128) [Зелінський 2020а, 91, 335–336, *прим.* 595–597; пор.: Grainger 2022, 106–107], друга – Арсиноя II померла у 270 р. (див. прим. 13).

²⁷ У фігурних дужках вказуються альтернативні та гіпотетичні варіанти прочитання або логічні доповнення наведених мною текстів.

Береніка, піднесла...²⁸ цю святиню... і цю каплицю і цей вівтар від імені царя Верхнього й Нижнього Єгипту Птолемея, хай він живе вічно, улюблений Птахом, а також від свого імені та імені їхніх дітей” (CPI, 13)²⁹. Царицею, яка розширила та перезаснувала александрійський храм Артеміди (?) як храм Бубастіс (Бубастейон), безумовно, була дружина сина і наступника Птолемея II, Птолемея III Евергета I (246–222 рр.), – Береніка II [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah, Seif el-Din 2015, 129–130; Carrez-Maratray 2014, 129–154; Casella 2021, 35, 92, 125, 157–158, 415–420; Caneva 2023, 80; Зелінський 2023, 7–8, 12, прим. 17]³⁰. Ця подія, очевидно, була приурочена до найважливішого свята Бастет – великих Бубастій (пор. еп. 14) 244 р.³¹ і пов’язана з народженням спадкоємця александрійського престолу (пор.: [Carrez-Maratray 2014, 136–138, 148–150, 154; Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah, Carrez-Maratray 2014, 166, 172]), майбутнього Птолемея IV Філопатора [Зелінський 2023]³².

12. Спроба Птолемея Андромаха знайти захист у храмі Артеміди Ефеської (240/239 р.)

Бл. 240/239 р. старший син і наступник Антіоха II, Селевк II, здійснив невдалу спробу повернення повторно втраченого під

²⁸ Імовірно, у цій лакуні мало міститися ім’я “Бастет”.

²⁹ Запропонований текст базується на перекладах видавців знахідки, а також Е. Каселли і М. Панова [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah, Seif el-Din 2015, 127; Casella 2021, 417–419]. Зокрема, останній переконливо довів брак у єгипетському оригіналі окреслення Береніки як “дочки Ра”.

³⁰ Про Береніку II див.: [Bennett 2001–2013, *berenice_ii*; Clayman 2014; Carrez-Maratray 2014; Sewell-Lasater 2020, 130–190].

³¹ У 244 р. великі Бубастії припадали на 18 серпня [Зелінський 2023, 10].

³² Згідно зі свідченням нещодавно опублікованого папірусу часів Птолемея III, що містить програму птолемеївського релігійно-династичного свята, Теадельфій, майбутній Птолемей IV, народився не в червні-липні [пор.: Зелінський 2023, 9–10], а в березні 244 р. [Chepel 2022, 162, 165]. Проте зазначена обставина не заперечує ані зв’язку перезаснування вищезгаданого храму з народженням спадкоємця александрійського престолу, ані можливості зарахування моменту закладання пам’ятних табличок до часу великих Бубастій.

час III Сирійської війни Ефеса (Euseb. Chron. (A. Schoene), I, 251) [Зелінський 2020а, 151–153]³³. За цих обставин, під час бунту фракійських найманців, загинув позашлюбний син Птолемея II, Птолемей Андромах (або Птолемей, син Андромаха)³⁴, якому на той момент підпорядковувалася військова залога зазначеного міста (Р. Наун. 6; Р. Вур. 6; Athen. XIII. 593a-b) [Зелінський 2020а, 152–153]. Водночас, перш ніж загинути, Птолемей Андромах і його коханка Ейрена³⁵ намагалися скористатися правом притулку у храмі Артеміди Ефеської³⁶, зрештою брутально порушеному фракійськими заколотниками.

13. Прирівняння Береніки II до Бастет у версії Канопського декрету з Ком ель-Хісна (238 р.)

В одній з версій Канопського декрету, ухваленого єгипетським жрецьким “синодом” у 238 р. [Pfeiffer 2004], збереглася розгорнута титулатура Береніки II, у якій вказано на наявність численних різнопланових зв’язків, що існували між цією царницею та низкою богів і богинь місцевого пантеону [Pfeiffer 2004, 31; пор.: van Oppen de Ruiter 2007, 249; Зелінський 2020а, 172]. Імовірно, у такий спосіб було продемонстровано високий ступінь контролю чоловіка Береніки II, Птолемея III (див. еп. 11),

³³ Про III Сирійську війну (246–241 pp.) див.: [Hölbl 2001, 48–51, 71–72, *not.* 73–91; Pfeiffer 2017, 81–91; Зелінський 2020а, 126–150, 406–449, *прим.* 1020–1317]. Щодо більш ранніх перипетій, пов’язаних з боротьбою Птолемеїв і Селевкідів за контроль над Ефесом, пор. еп. 6.

³⁴ Про Птолемея Андромаха див.: [Hölbl 2001, 50, 70, *not.* 58; 71, *not.* 83–85; Bennett 2001–2013, *andromachou*; Зелінський 2020а, 130, 147–148, 152–153, 522–523, *прим.* 1942; пор.: Pfeiffer 2017, 82].

³⁵ Б. ван Оппен де Руйтер запропонував цікаву генеалогічну реконструкцію, згідно з якою ця Ейрена походила від однойменної дочки Птолемея I й колишньої афінської гетери Таїс [van Oppen de Ruiter 2015b]. Також, на думку нідерландського дослідника, від неї своєю чергою могла походити інша Ейрена, чий батько, Птолемей з Мегалополя [van Oppen de Ruiter 2015b, 471], окрім іншого, обіймав на Кіпрі посаду архієрея Артеміди (I.Kition, 2022).

³⁶ Про поширення на ефеський храм Артеміди права притулку (асилії) див.: (Strab. XIV. 1. 23, а також еп. 33–34).

над провідними храмовими центрами як Верхнього, так і Нижнього Єгипту [Зелінський 2020а, 172]. Окрім іншого, у вищезгаданому написі зазначається, що Береніка II “подібна до Бастет... своєю красою” [Pfeiffer 2004, 31]³⁷.

14. Вказівка на свята Бастет у Канопському декреті (238 р.)

У тому ж таки Канопському декреті (див. еп. 13), ухваленому на честь обоженного царственного подружжя Птолемея III та Береніки II (богів-Евергетів) [див.: Carrez-Maratray 2014, 155–174; Laukola 2016, 116–172; Зелінський 2020а, 173–175, 477–478, прим. 1532–1550], зокрема, йшлося про встановлення на честь божественної пари щорічного спільного свята, яке б припадало на перше число єгипетського місяця пауні [Pfeiffer 2004, 63, 121–123]. Водночас у грекомовній версії декрету щодо місяця пауні було додане уточнення: “...тоді також відзначають малі Бубастії та великі Бубастії...” (OGIS 56, 37); тоді як у відповідних пасажах ієрогліфічного та демотичного варіантів декрету звичайно йшлося про урочистості на честь Бастет [Pfeiffer 2004, 122–123]. При цьому слід мати на увазі, що в єгипетській релігійній традиції існували усталені конотації між Бастет і початком нільського розливу [Klotz, LeBlanc 2012, 658], на який мало припадати вищезгадане свято на честь обоженного царського подружжя [Klotz, LeBlanc 2012, 688–689; Pfeiffer 2017, 95]. Отже, згадувані ще Геродотом (Herod. II. 59–60) популярні святкування на честь Бастет – Бубастіс [Carrez-Maratray 2014, 143–145; Casella 2021, 43–54] були використані укладачами Канопського декрету як своєрідні асоціативні маркери, які допомогли б населенню Країни Нілу запам’ятати дату нової релігійної урочистості (пор.: [Pfeiffer 2004, 129–130]). Водночас у такий спосіб постаті обожнених панівних володарів діставали шанс на нерозривне поєднання в людській свідомості з образом улюбленої та глибоко шанованої єгиптянами богині-кішки.

³⁷ Згідно з іншим варіантом перекладу цього уривка, Береніку “ви-різняла Бастет... за її красу”. Проте в обох випадках вищезгадані богині і цариця перебувають у спільному контексті.

15. Асиміляція Береніки II з Артемідією (246–204 рр.)

Варто зазначити, що дружина Птолемея III не обмежувалася створенням спільних знаменників між собою і Бастет – Бубастіс. Можна говорити про паралельне формування конотацій між зазначеною царицею та грецькою іпостассю вищезгаданої єгипетської богині. Зокрема, з храму Аполлона в Ідаліоні (Кіпр³⁸) походить невелика статуя Артеміді, чиє обличчя своїми рисами нагадує молоду Береніку II (BM, 1873,0320.47³⁹) [Pryce 1931, 125 C 370; Sorensen 2009, 199]. Також варто погодитися з думкою Ж.-І. Карре-Маратре, згідно з якою відоме погруддя птолемеївської цариці, зображеної в подібі Артеміді на помпейській бронзовій шкатулі, слід ототожнювати не з Арсиною III (див. еп. 16–20), а з Беренікою II⁴⁰ [Carrez-Maratray 2014, 249–250; інакше: Queyrel 2003, 485]. Нарешті, існує не позбавлене ймовірності припущення щодо наділення рисами дружини Птолемея III зображень Артеміді на золотих персях, які зберігаються в Пфорцхаймі та Женеві [Spier 1989, 33, *fig. 44, 38, not. 75–76*]⁴¹ (Іл. 3).

³⁸ Кіпр входив до складу держави Птолемеїв протягом майже всієї її історії [Hölbl 2001; Huss 2001; Pfeiffer 2017].

³⁹ Зокрема, зображення цієї статуї з належними коментарями можна знайти на вебсайті Британського музею – https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1873-0320-47.

⁴⁰ Зазначене погруддя являє собою складник композиції із 6 об'єктів, які зображують у вигляді богів-олімпійців 3 птолемеївські подружжя: Птолемея II й Арсиною II, Птолемея III і Береніку II та Птолемея IV й Арсиною III. При цьому Ж.-І. Карре-Маратре звертає увагу на незвичну огрядність парного Артеміді Аполлона, характерну радше для Птолемея III, ніж для його сина і наступника.

⁴¹ Окрім цього, Ж.-І. Карре-Маратре вказує на паралелі між Артемідією та юною Беренікою II в Каллімаховому “Гімні до Артеміді” (Cal. Hymn. III) [Carrez-Maratray 2014, 151–154], тоді як Б. ван Оппен де Рюйтер вбачає натяки на Аполлонову сестру у відомій поемі того ж таки александрійського автора “Коса Береніки” (Cal. Fragm. 110; Catul. 66) [van Oppen de Ruiter 2015a, 86, 96, 101–103, 113]. Однак я схильний датувати написання “Гімну до Артеміді” кін. 260-х рр. (див. еп. 6); тоді як аналогії нідерландського дослідника щодо “Коси Береніки” видаються мені дещо штучними і туманними.

Іл. 3. Золотий перстень із гранатом із зображенням Береніки II (Музей ювелірного мистецтва, Пфорцхайм) (за [Spier 1989, 33, fig. 44])

**16. Присвята Арсиноюю III пасма волосся Артеміді,
ймовірно здійснена в александрійському Бубастейоні
(221 р.)**

Елліністичний епіграматист Дамагет, імовірно тимчасово перебуваючи в Александрії, написав принагідну епіграму, присвячену знаменній події з життя його сучасниці [пор.: Fraser 1972, II, 329–330, *not.* 35; 843, *not.* 319; Harder 2019, 371–387] – сестридружини Птолемея IV Філопатора (222–204 pp.) Арсиної III⁴² [Müller 2007, 152–153, 155; Carrez-Maratray 2014, 100–101; van Oppen de Ruiter 2015a, 86–87; Sewell-Lasater 2020, 198–199; Pfeiffer 2021, 50–51]:

“О Артемідо, богине,
луком і стрілами славна,
діва ступила у твій
сповнений пахощів храм.
Пасмо своє Арсиноя,
рідна дочка Птолемея,
осиротивши чоло,
в жертву принесла тобі” (AP, VI. 277).

⁴² Про Арсиноюю III див.: [Bennett 2001–2013, *arsinoe_iii*; Sewell-Lasater 2020, 191–216].

Найімовірніше, у вищенаведеній епіграмі розповідається, як майбутня цариця здійснила ритуальну присвяту пасма свого волосся Артеміді напередодні одруження з братом [Carrez-Maratray 2014, 100–101; van Oppen de Ruiter 2015a, 86–87; Sewell-Lasater 2020, 198–199; Pfeiffer 2021, 51] у 221/220 р.⁴³ [Bennett 2001–2013, *arsinoe_iii not.* 5]⁴⁴. Водночас факт написання відповідної епіграми, на мою думку, має свідчити про неабияку важливість вищезгаданого акту присвяти для господарки відрізаного пасма. До того ж схоже на те, що Арсиноя III здійснила згадану присвяту саме в Александрійському Бубастейоні⁴⁵. На таку можливість непрямым чином вказують кілька моментів. По-перше, на території зазначеного храму знайдено низку вотивних присвят у вигляді дівочих і дитячих статуєток, характерних власне для культу Артеміди [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah, Seif el-Din 2012]. По-друге, у знайденій там само римській присвяті поряд з Бубастіс згадується й Артеміда Фосфорос [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah, Carrez-Maratray 2014, 162–173]⁴⁶. По-третє, існує наявність чіткої паралелі між присвятою волосся, зробленою Арсиноєю, та близькою за формою акцією, свого часу здійсненою засновницею александрійського Бубастейону (див. еп. 11) – Беренікою II (Cal. Fragn. 110 = Catul. 66; Hygin. Poet. Astr. II. 24. 1)

⁴³ Про припущення щодо здійснення цієї присвяти в контексті битви при Рафії (пор. еп. 17) див., наприклад: [Fraser 1972, II, 329–330, *not.* 35; 843, *not.* 319; Nachtergaele 1980, 240; Müller 2007, 153; Harder 2019, 379–380].

⁴⁴ Я схилиюся до датування події, оспіваної Дамагетом, 2-ю пол. 221 р. На це вказують дві обставини: підкреслення вправності Артеміди у володінні луком, ймовірно пов'язане з успішним для Александрії завершенням 1-го етапу IV Сирійської війни (Polyb. V. 40–46) [Johstono 2020, 231–232; Зелінський 2020a, 185, 488, *прим.* 1639; також пор. еп. 17], і брак у тексті епіграми імені Береніки II, змушеної Птолемеєм IV до самогубства у 221 р. (Polyb. V. 36, XV. 25; Zenob. Proverb. III. 94) [Huss 2001, 382–383; Clayman 2014, 172–173; Carrez-Maratray 2014, 230–236; Sewell-Lasater 2020, 191–192].

⁴⁵ Цікаво, що Дамагет свідомо чи несвідомо уникнув будь-якої географічної локалізації місця присвяти (пор.: [Nachtergaele 1980, 245]).

⁴⁶ У цьому контексті на пам'ять приходить згадування діюкетом Аполлонієм у межах однієї присвяти Артеміди Фосфорос та Артеміди Енодії (див. еп. 9).

[Nachtergaele 1980; Müller 2007, 152; van Oppen de Ruiter 2015a, 86–87; Pfeiffer 2021, 50–51; пор.: Sewell-Lasater 2020, 162–163, 198–199]. І, по-четверте, не слід забувати, що в пам'ятних табличках, закладених у фундамент александрійського Бубастейону, поряд з іменами Береніки II та Птолемея III згадуються народжені на момент перезаснування храму діти зазначеної вінченосної пари (див. еп. 11), тобто майбутні Арсиноя III і Птолемей IV [Зелінський 2023, 8–10].

17. Перебування Птолемея IV й Арсиної III в Бубастісі (218–217 pp.)

Починаючи з 218 р., Птолемей IV особисто займався підготовкою війська для генеральної битви проти Селевкіда Антіоха III в межах IV Сирійської війни (221–217 pp.)⁴⁷. Спираючись на свідчення папірусу (P.Frankf. 7⁴⁸), низка дослідників дійшли висновку, що зазначена підготовка (зокрема, щодо піхоти) здійснювалася в Бубастійському номі (див., наприклад: [Lorber 2018, 185; Johstono 2020, 244–245; Зелінський 2020a, 188, 491, прим. 1661]). З огляду на це варто припустити, що цариця сестра-дружина Арсиноя III (див. еп. 16), щоб супроводжувати чоловіка у виправі, апогеєм якої стала переможна для Єгипту битва при Рафії (Polyb. V. 83–84, 87; 3Mac. 1. 1, 4) [Pfeiffer 2021, 45–52; також див. прим. 47], навесні 217 р. приєдналася до нього в бубастійському військовому таборі [Зелінський 2020a, 188, 491, прим. 1662]. Окрім того, вінченосне подружжя, подібно до їхнього діда, Птолемея II (див. еп. 7), навряд чи оминуло сам Бубастіс під час мандрівки від Пелузії до Мемфіса, здійсненої восени 217 р. (CGC, 31088, 27–30; пор.: Polyb. V. 87) [Grabowski 2010, 271; Зелінський 2020a, 202, 506, прим. 1804]⁴⁹. Важко собі уявити, що

⁴⁷ Про IV Сирійську війну у визначених мною широких хронологічних межах див.: [Huss 2001, 386–404; Grabowski 2010, 214–274; Pfeiffer 2017, 102–108; Johstono 2020, 227–262; Зелінський 2020a, 185–191, 488–494, прим. 1639–1694].

⁴⁸ Текст цього папірусу можна знайти за такою вебадресою: <https://papyri.info/ddbdp/p.frankf.;7>.

⁴⁹ На користь перебування Арсиної III в Бубастійському номі певним чином також може свідчити знайдене там її скульптурне зображення (Caire JE 35334) [Queyrel 2003, 481, *not.* 78; пор., наприклад: Зелінський 2020a, 491, прим. 1662].

Птолемей IV, який протягом 218–217 рр. з огляду на потребу повернення симпатій етнічних єгиптян (пор.: Polyb. V. 65, 107) удавав із себе справжнього фараона (CGC 31088) [Зелінський 2020а, 200–202, 504–507, прим. 1783–1813], так само як і Арсиноя III (пор.: [Зелінський 2020а, 491, прим. 1662]), знехтував би нагодою принаймні один раз відвідати найважливіше в Країні Нілу святилище Бастет.

18. Практика виготовлення перснів “птолемейського типу” із зображенням Артеміді (бл. 217 р.)

З-поміж т. зв. перснів “птолемейського типу”, які відігравали роль своєрідних нагород за послуги військового та цивільного характеру, надані александрійським володарям [Зелінський 2020b], іноді зустрічаються бронзові екземпляри, оздоблені зображенням Артеміді [Spier 1989, 33, fig. 45; Финогенова 2001, 165, 167; Зелінський 2020b, 6, 11, прим. 4]⁵⁰ (Іл. 4). На мою думку, у разі долучення бронзових перснів з Артемідією до династичного птолемейського контексту вони найбільше корелюють з постаттю Арсиної III, яка, ймовірно, була найпалкішою шанувальницею цієї богині з-поміж усіх птолемейських цариць (пор. еп. 16, 19, 20). Водночас ці персні варто розглядати в парі з відомим нам фанагорійським перснем із зображенням Кібели [Зелінський 2020b, 6], який варто пов’язати з постаттю Птолемея IV (пор.: [Fraser 1972, I, 277–279]). На мою думку, дві вищезгадані богині добре відповідають релігійній стриманості Арсиної III й оргіастичній екстатичності її брата-чоловіка (пор.: Athen. VII. 276a-c) [Зелінський 2020b, 9, 12, прим. 20–22]. Імовірно, партія цих перснів була виготовлена разом з іншими подібними артефактами бл. 217 р. з метою маркування наділених податковими привілеями героїв битви при Рафії (пор. еп. 17) [Зелінський 2020b, 8–11].

⁵⁰ Можливо, у контексті Артеміді як богині полювання (Cal. Nymph. III; також див. прим. 1) до цієї групи варто долучити й фанагорійський бронзовий перстень із зображенням собаки [Финогенова 2001, 165, 167; Зелінський 2020b, 6, 9, 12, прим. 18].

Іл. 4. Бронзовий перстень “птолемейського типу” із зображенням Артеміди. З приватної колекції [Spier 1989, 33, *fig.* 45]

19. Асиміляція й ототожнення (?) Арсиної III з Артемідією (221–176 рр.)

З огляду на сказане вище зовсім не дивно, що й Арсиноя III, подібно до своїх попередниць, була асимільована з Артемідією. У цьому зв'язку можна згадати зображення зазначеної богині в подібі молодій Арсиної III на гранатовій камі з ганноверського Музею Августа Кестлера (МАК, 1989.79)⁵¹ (пор.: [Müller 2007]), а також – із певним ступенем імовірності – жіноче бронзове погруддя, що зберігається в Афінах (NAM, 15099) (пор.: [Barr-Sharrar 1985, 689–692, *pl.* 82, *fig.* 1–3; Müller 2007, 141])⁵² (Іл. 5). Водночас схоже, що щодо дружини Птолемея IV можна говорити не лише про асиміляцію, а й про ототожнення з сестрою Аполлона. На думку низки дослідників, на це можуть вказувати риси Артеміди, приписувані зображенням цієї цариці, виکارбуваним на птолемейських монетах [Tondrau 1948, 14, 23, 25; Nachtergaele 1980, 245, *not.* 1; van Oppen de Ruiter 2007, 9–11, 79]. Окрім цього, у Каїрі зберігається оснащене мініатюрним вітарем (пор.:

⁵¹ Ознайомитися із зазначеним артефактом можна за такою вебадресою: <https://nds.museum-digital.de/object/5907>.

⁵² На те, що у випадку вищезгаданих артефактів може йтися саме про зображення Артеміди в подібі Арсиної III, а не самої зазначеної цариці чи якоїсь третьої особи [Barr-Sharrar 1985; Müller 2007], на мою думку, може вказувати наявність в обох жінок відповідних портретних рис у сукупності з браком у них атрибутів царського статусу.

[Queyrel 2003, 475–476, 482–483]) фрагментарно збережене мармурове погруддя Арсиної IV (Лл. 6), у якому, на думку Ф. Кереля, вгадуються елементи іконографії Артеміді (Caire JE 39515) [Queyrel 2003, 480–481, 489, № 7; 494, fig. 13–14]⁵³.

Лл. 5. Жіноче бронзове погруддя (NAM)
(за [Barr-Sharrar 1985, pl. 82, fig. 2])

Лл. 6а–б. Мармурове погруддя Арсиної IV з Тмуїса
(за [Queyrel 2003, 494, fig. 13–14])

⁵³ Зазначене погруддя являє собою складник датованої 180–176 рр. великої скульптурної групи александрійських володарів і супутніх їм об'єктів, призначеної для відправи династичного культу Птолемеїв [Queyrel 2003].

20. Визнання Птолемеєм IV недоторканності Магнесії на-Меандрі як культового центру Артеміди Левкофрієни (208 р.)

У 208 р. Птолемей IV у відповідь на масштабну ініціативу громадян Магнесії-на-Меандрі [Rigsby 1996, 179–279] визнав недоторканність вищезгаданого поліса на знак пошани до місцевого культу Артеміди Левкофрієни [Зелінський 2020а, 192, 194, 495, прим. 1703; 497, прим. 1728]. Про це ми дізнаємося з дуже фрагментарного тексту листа зазначеного володаря, збереженого на одному з магнесійських написів (RC 33 = I.Magn. 23) [Rigsby 1996, 198, № 71]. Окрім іншого, Птолемей IV писав до магнесійців про свою підтримку ісопійського статусу полісних агонів на честь самої Артеміди Левкофрієни. З огляду на брак будь-якої зовнішньополітичної зацікавленості Єгипту у визнанні недоторканності Магнесії-на-Меандрі [Зелінський 2020а, 192, 194] варто припустити, що причина зазначеного акту могла критися в магнесійському культі Артеміди. На мою думку, йому так чи інакше могли симпатизувати обидва александрійські вінценосці. З одного боку, як ми пам'ятаємо, Арсиноя III була більш ніж небайдужа до культу Аполлонової сестри (див. еп. 16, 18–19) (пор.: [Зелінський 2020а, 192, 495, прим. 1709]). Своєю чергою симпатію до Артеміди Левкофрієни з боку ймовірного шанувальника Кібели, Птолемея IV (див. еп. 18), могли викликати добре впізнавані конотації між культом божественної покровительки Магнесії-на-Меандрі і постаттю фрїгійської Матері богів (Strab. XIV. 1. 40; Plut. Themist. 30; Paus. I. 26. 4; пор.: Diod. XI. 57. 7) [Nolle 2003, 193, 195–196]⁵⁴.

21. Побудова храму Артеміди в лікійському Ксанфі для блага Птолемея V і поліса ксанфійців (199–197 рр.)

У найбільшому полісі Лікії, Ксанфі, було знайдено напис із таким змістом: “Для {блага} царя Птолемея, бога-Епіфана, сина Птолемея та Арсиної, богів-Філопаторів, і {для блага} поліса ксанфійців очільник Євфренет (?) син... етолієць {по батькові},

⁵⁴ Про фрїгійську Матір богів (тобто Кібелу) і випадки її ототожнення з Артемідою див., наприклад: [Vassileva 2001; van Oppen de Ruiter 2007, 37–39; Petrovic 2007, 217; Stephens 2015, 103, 133, 154].

натомість ксанфієць по матері, спорудив жертovníк Артеміди, і святилище, і статую в ньому та {надав} священне храмове начиння і все потрібне” (OGIS 91 = TAM 263) [Lorber 2023, 159]. У зв’язку з цим текстом, цілком прозорим для цілей цієї статті (пор. еп. 2), варто вказати на дуже слушне припущення Е. Лансірса, згідно з яким напис Євфренета (?) слід датувати 199–197 рр., тобто періодом між ухваленням Птолемеєм V (204–180 рр.) епіклеси “бог-Епіфан” і втратою ним Лікії під час V Сирійської війни [Lanciers 2017, 116]⁵⁵.

22. Можлива належність діюкета Птолемея V, Аполлонія, сина Теона, до єгипетської еліти Бубастійського ному (185–180 рр.)

Нещодавно Д. Клотц і М. Лебланк запропонували дотепну, хоча й не позбавлену спекулятивності гіпотезу, згідно з якою одного з діюкетів (пор. еп. 8–9) Птолемея V (див. еп. 21), Аполлонія, сина Теона (SB 2637, 8874 = OGIS 100) [Lanciers 2020, 103–104], слід ототожнити з єгипетським жерцем високого рангу і впливовим царським сановником Горпахетешем (YPM 264191) [Klotz, LeBlanc 2012]. Водночас, на думку зазначених дослідників, Аполлоній/Горпахетеш, який обіймав посаду діюкета щонайменше протягом останніх років царювання Птолемея V (185–180) [Lanciers 2020, 102, *not.* 24; 103–104], надавав виняткове значення своїм обов’язкам, пов’язаним з культом Бастет, а отже, походив з Бубастійського ному [Klotz & LeBlanc 2012, 676–677]⁵⁶. Тож у разі слушності зазначеного ототожнення саме ревний служитель Бастет з бубастійської номової еліти став одним із перших єгиптян, які обійняли чільні посади в центральному адміністративному апараті держави Птолемеїв⁵⁷.

⁵⁵ Про цей конфлікт (202–195 рр.) див.: [Hölbl 2001, 136–140; Huss 2001, 489–501].

⁵⁶ З іменем Аполлонія, сина Теона, також пов’язані дві статуї, встановлені в Бубастісі, написи на яких засвідчують лояльність цього сановника до царської родини [Naville 1891, 58–59; Klotz, LeBlanc 2012, 682].

⁵⁷ У цьому контексті також варто згадати іншого вихідця з Бубастійського ному, Пагернефера/Аполлонія, який, будиши пророком Бастет, виконував важливі військові функції в Мемфісі [Gorke 2009, 270–273; Klotz, LeBlanc 2012, 681].

23. Імовірна конотація Клеопатри II з Артемідіою (175 р.)

Свого часу Т. В. Баттрі висловив припущення щодо безпосереднього зв'язку між карбуванням двох різновидів киренських бронзових монет із зображенням Аполлона й Артеміди та весіллям рідних брата й сестри, Птолемея VI Філометора (180–145 рр.) і Клеопатри II⁵⁸, у 175 р. [Asolati 2023, 33, 107, not. 71–72; 154, Tav. XI]. Зрозуміло, що в цьому разі образ рідної Аполлонової сестри мав би слугувати своєрідною алюзією на ще незайману сестру-наречену александрійського володаря. З огляду на неодноразово згадувану на цих сторінках різнопланову практику поєднання птолемейських цариць з постаттю Артеміди (див. еп. 3, 5, 15, 19, 32) вважаю за доцільне з певним ступенем умовності додати цей епізод до свого переліку.

24. Присвята дочок чиновника Сотіона Бубастіс для Птолемея VI та Клеопатри II (175–170 рр.)

З Арсиноїтського ному походить напис, що містить таку присвяту: “Для царя Птолемея і цариці Клеопатри, богів-Філометорів, Астерія і Тімаріон, дочки Сотіона, архісоматофілака і стратега, Бубастіс” (I.Fayoum 197 = CPI 586) [Lorber 2023, 160]. Ця присвята з огляду на брак у ній згадок царських дітей і молодшого брата подружжя богів-Філометорів (майбутнього Птолемея VIII – див. еп. 26–30)⁵⁹ була зроблена в період між 175 і 170 рр. Її авторками були дочки впливового птолемейського чиновника, наділеного придворним титулом Архісоматофілака (старшого тілоохоронця) [Massar 2016, 92–96]. Водночас у 181/180 р. одна з них, Астерія, обіймала епонімну посаду жриці-канефори обоженної Арсиної II (P.Dem.Brooklyn, 37, 1781) [Massar 2016, 93–95], що надає зазначеному напису додаткової прив'язки до офіційного релігійно-ідеологічного птолемейського контексту.

⁵⁸ Про Клеопатру II див.: [Bennett 2001–2013, *cleopatra_ii*; Sewell-Lasater 2020, 266–326].

⁵⁹ Молодший брат подружжя богів-Філометорів протягом 170–163 рр. був їхнім співправителем, що було відображено в офіційному царському протоколі [Bennett 2001–2013, *ptolemy_vi*; Pfeiffer 2017, 138–149].

**25. Встановлення в александрійському Бубастейоні
почесної статуї одного з перших друзів
з огляду на його лояльність до Птолемея VI
і Клеопатри II (175–145 рр.)**

Під час розкопок александрійського Бубастейону (див. еп. 1, 11) було знайдено п'єдестал статуї, встановленої групою військових на честь свого командира, “першого друга... сина Євмела” (SEG 64, 1894 = CPI 55) [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah & Carrez-Maratray 2014, 149–161; Boussac et al. 2022, 495, 505–506]. У викарбуваному на п'єдесталі написі традиційно зазначено причини надання цьому носієві високого придворного титулу першого друга вищезгаданої почесності, серед яких фігурує відданість чинним цареві й цариці, їхнім предкам та їхнім справам (?) [Boussac et al. 2022, 505–506]. Водночас, згідно з останніми варіантами прочитання, у написі йдеться про Птолемея VI і Клеопатру II, богів-Філометорів (CPI 55) [Lanciers 2020, 100, *not. 11*; Boussac et al. 2022, 498–501, 505–507], що свідчить на користь визначення часу спорудження відповідної статуї як 175–145 рр. (пор. еп. 23–24). Зважаючи на брак у написі згадки про молодшого брата і тимчасового співправителя богів-Філометорів, майбутнього Птолемея VIII (пор. еп. 26–30, також див. прим. 59), а також дітей вінценосної подружньої пари (пор.: [Bennett 2001–2013, *Ptolemy_vii*]), я, подібно до укладачів CPI, вважаю за доцільне датувати встановлення цієї статуї 175–170 рр. (пор.: CPI 55 і еп. 24) (інакше див.: [Boussac et al. 2022, 540–543]). При цьому, на мою думку, надання почесностей невідомому царському придворному саме в александрійському Бубастейоні слід пояснювати фактом безпосереднього зв'язку цього сакрального об'єкта з офіційною релігійною політикою династії Птолемеїв (пор.: [Boussac et al. 2022, 544])⁶⁰.

**26. Дозвіл Птолемея VI і Клеопатри II
на побудову юдейського храму на території
полишеного святилища Бастет (бл. 160 р.)**

У період між 170 і 160 рр. Птолемей VI і його сестра-дружина вдовольнили прохання єврейського політичного емігранта Онії

⁶⁰ Водночас можна згадати і про войовничий характер Артеміді, який відповідав би фахові замовників статуї [Boussac et al. 2022, 544].

щодо побудови в Леонтополі (Тель ель Єгудії) на території полишеного храму Бастет (Бубастіс) святилища Ягве (Flav. AJ, XIII. 3. 1–3 = Flav. BJ, VII. 10. 2–3; Hier. Chron. 155.1 [1857]; Chron. Paschal. 154.3) [Fraser 1972, I, 83; Huss 2001, 590–591; Pfeiffer 2017, 158–159; Pfeiffer 2021, 26–27, 34]. Водночас схоже, що вінченосне подружжя намагалося відмовити Онію від використання вподобаної ним земельної ділянки, висловлюючи сумніви стосовно доречності побудови храму юдейського бога на місці святилища Бубастіс, сповненого священних тварин останньої (Flav. AJ, XIII. 3. 2). Проте після ймовірного відкидання Онією царських аргументів йому було надано відповідний дозвіл. Таке невластиве Александрійській династії нехтування культом богині-кішки можна пояснити хіба що демонстративною нелояльністю служителів леонтопольського храму Бастет, виявленою під час селевкідської окупації часів VI Сирійської війни (170–168 pp.), повстання Діонісія/Петосарапіса (165/164 p.) або короточасного вигнання Птолемея VI його однойменним молодшим братом (164/163 p.) (пор.: [Hölbl 2001, 143–148, 151–152, not. 80–109; 181–187, 214–215, not. 1–30; Huss 2001, 537–572; Pfeiffer 2017, 136–149])⁶¹. Сюди ж слід додати ймовірну тогочасну зацікавленість царського подружжя у співпраці з єврейською діаспорою [Huss 2001, 590–591; Pfeiffer 2017, 158–159].

27. Встановлення статуї птолемейського сановника Хрисерма на Делосі (сер. II ст.)

П'єдестал однієї зі знищених делоських статуй містить такий напис: “{Статуя} Хрисерма, сина Геракліта з Александрії, родича⁶² царя Птолемея, екзегета, старшого над лікарями, керівника Мусейону, з огляду на його різнобічні чесноти {присвячена} адресатом його доброчинності, Афінянином Ареєм, сином Пам-

⁶¹ Зважаючи на свідчення св. Ієроніма та Пасхальної хроніки, які датують заснування леонтопольського храму відповідно 160/159 і 162/161 pp. (пор. вище), а також на згадку Йосифа Флавія про попередні послуги, надані Онією царському подружжю під час VI Сирійської війни (Flav. AJ, XIII. 3. 1, див. вище), я схилиюся до датування вищезгаданої події кін. 160-х pp.

⁶² Як і щодо Архісоматофілака (див. еп. 24) і першого друга (див. еп. 25), ідеться про придворний титул.

філа, Аполлону, Артеміді та Лето” (OGIS 104 = ID 1525). Хоча на сьогодні *communis opinio* схиляється до датування вищенаведеного напису роками правління Птолемея VI [Lorber 2023, 179, 181], я з огляду на брак суттєвих вказівок на таку хронологічну локалізацію схиляюся до більш обережного його датування роками правління Птолемея VI (див. еп. 23) або Птолемея VIII (145–116 pp.) (пор.: Fraser 1972, I, 97, 104–105, 316, 361, 371; II, 179–180, not. 31; 192, not. 89)⁶³. У будь-якому разі замовник статуй навряд чи збирався зашкодити своєму сановному благодійникові, а отже, обирав адресатів своєї присвяти (зокрема й Артемиду) з огляду на релігійні вподобання сучасних йому александрійських володарів (пор. еп. 28, 30).

28. Приватна присвята за птолемеївського придворного й епістратега на Делосі (144–141 або 131–124 pp.)

Подібну ситуацію ми спостерігаємо й щодо наступного напису, який також походить з Делосу: “{За Полемарха або Тімарха [Fraser 1972, II, 290, not. 304; Thomas 1975, 97–98, 120]} родича царя Птолемея Евергета і цариці Клеопатри й епістратега, римляни Люцій і Гай Педії, сини Гая, з огляду на його доблесті і різнобічні чесноти і виявлену до них {авторів присвяти} прихильність, Аполлону, Артеміді [та Лето]” (OGIS 133 = ID 1527). Зважаючи на супроводження згадки про царя іменем лише однієї Клеопатри (пор. еп. 29), зазначений напис можна датувати або періодом нетривалого шлюбу Птолемея VIII та Клеопатри II (145–141 pp.) [Hölbl 2001, 194–195; Huss 2001, 598–606; Grainger 2024, 28–30], або часом громадянської війни між останньою та її колишнім чоловіком (132–124 pp.) [Hölbl 2001, 197–202; Huss 2001, 608–616; Grainger 2024, 31–41]. Водночас більшість дослідників з огляду на наявність формальних паралелей з іншим делоським написом (ID 1526) віддають перевагу другому з вищенаведених варіантів датування [Thomas 1975, 47–48, 97–98]. Однак, як на мене, підстави для віддання цієї переваги є дуже й дуже умовними.

⁶³ Щодо сумнівності анекдоту про тотальний розгром Птолемеєм VIII александрійського Мусейону (Athen. IV. 184b-c; пор.: Just. XXXVIII. 8. 6–7) див.: [Hörster 2011, 210–218].

**29. Присвята, зроблена греко-македонською
чи еллінізованою сім'єю Бубастіс Сотейрі
за царську родину (141–130 рр.)**

Вотивна табличка, яка, ймовірно, походить з Бубастійського ному, містить таку присвяту: “Для царя Птолемея і цариці Клеопатри, сестри {і цариці Клеопатри дружини}, богів-Евергетів, і їхніх дітей Бубастіс Сотейрі Стасінікос, син Сомена, і Філотера, дочка Діонісія, його дружина, і їхні діти {присвятили} згідно з обітницею” (I.Louvre 16 = CRI 179). З огляду на зміст цього тексту я схиляюся до його датування 141–132 рр., тобто періодом першого співправління згадуваних у документі александрійських володарів: Птолемея VIII Евергета II (див. еп. 27), його сестри й колишньої дружини Клеопатри II (див. еп. 23–26, 28) та його другої дружини й племінниці Клеопатри III⁶⁴, за якого були живі діти вищезгаданого царя від обох дружин (пор.: [Hölbl 2001, 195–197; Huss 2001, 605–611; Grainger 2024, 28–33]).

**30. Статуя Клеопатри III, присвячена на Делосі
представником дому Птолемеїв (131–101 рр.)**

Фрагментарний напис із Делосу, згідно з сучасною реконструкцією, містить таке: “{Цар} Птолемей, син царя Птолемея Евергета, {статую} цариці Клеопатри, дружини його батька і його кузини, на знак вдячності до неї {присвятив} Аполлону, Артеміді і Лето” (OGIS 144 = ID 1530). У разі хибності припущення стосовно слова “цар” на початку напису автором присвяти був би син Птолемея VIII і Клеопатри II царевич Птолемей Мемфісець (пор. еп. 28–29). У цьому разі спорудження статуї припадало б на період між початком внутрішньодинастичної громадянської війни 132–124 рр. (див. еп. 28) і вбивством вищезгаданого царевича (тобто на 131/130 р.) [Fraser 1972, II, 216–217, *not.* 237; пор.: Lorber 2023, 144, 146]. Якщо ж зазначений син Птолемея VIII справді мав царський статус, то ним могла бути одна з двох нижчеперерахованих осіб. По-перше, йдеться про Птолемея IX Сотера II за першого періоду його царювання в Єгипті (116–107 рр.)⁶⁵;

⁶⁴ Про Клеопатру III див.: [Bennett 2001–2013, *cleopatra_iii*; Sewell-Lasater 2020, 319–364].

⁶⁵ зокрема, існує гіпотеза, згідно з якою фізичною матір'ю зазначеного володаря могла бути Клеопатра II [Pfeiffer 2017, 169–170, 238, *Anm.* 3].

по-друге (що найбільше мені імпонує), про позашлюбного сина того ж таки Птолемея VIII, царя Киренаїки Птолемея Апіона (103/102–96 pp.) [Bagnall 1972, 364; Huss 2001, 654–655; Bennett 2001–2013, *temphites not.* 7, *apion not.* 6]⁶⁶. В останньому випадку цей вираз вдячності Клеопатрі III, безпосередньо пов'язаний з іменем Артеміді⁶⁷, слід датувати періодом між 103/102 р. (воцаріння Апіона) [Bagnall 1972, 363–365; Hölbl 2001, 210; Huss 2001, 654–655; Bennett 2001–2013, *apion not.* 6; інакше: Grainger 2024, 89] і 101 р. (рік убивства зазначеної цариці – пор. прим. 64).

31. Присвята статуї Птолемея IX на Делосі (бл. 107/106 р.)

Бл. 107/106 р. тодішній придворний і сановник Птолемея IX (пор. еп. 30, 32) Столос, син Теона [Bagnall 1972; Hauben 1977], присвятив на Делосі статую свого сюзерена Аполлону, Артеміді та Лето (ID 1535 = SEG 27, 454) [Bagnall 1972, 359–361, *not.* 3; Hauben 1977, 223]. Ця подія відбулася на початку майже 20-річного

⁶⁶ Водночас, як у приватній розмові зазначив мій учитель д. і. н. В. Ставнюк, в обох останніх випадках смерть Птолемея VIII (пор.: [Grainger 2024, 61]) не завадила б іменуванню Клеопатри III не вдовою, а дружиною батька автора напису, оскільки ми маємо справу з підкресленням її царського статусу.

⁶⁷ Натомість я вважаю недостатньо аргументованими припущення щодо наявності конотацій між Аполлоновою сестрою та самою Клеопатрою III [Visser 1938, 78; Tondriau 1948, 27; van Oppen de Ruiter 2007, 11–12; van Oppen de Ruiter 2021, № 40]. Зокрема, згадувана в цьому зв'язку причетність до культу останньої жриці Фосфорос (P.Dem.Cairo 30602, 30603) може слугувати відсилкою не лише до відповідної епіклеси Артеміді (див. еп. 9), а й Гекати, Селени, Афіни, Деметри, Персефони та ін. [Schmidt 1941]. До речі, на мою думку, саме остання слугувала б найбільш відповідною паралеллю зазначеній цариці. Згадаймо, що Персефона, як і Клеопатра III, була дочкою рідного брата й сестри, одруженою з власним дядьком (Hom. Hymn. II. 1–89; також див. еп. 29). Що ж до можливого зображення лука на глиняному відбитку з Едфу з портретом Клеопатри III (ROM 906.12.188), то навіть один зі співавторів відповідної гіпотези, Б. ван Оппен де Руйтер, зазначає невідповідність іконографії діви-Артеміді представлений на печатці атрибутуці заміжньої цариці і висловлює невпевненість стосовно ідентифікації подряпини на суттєво пошкодженому артефакті як вищезгаданої традиційної зброї Аполлонової сестри [van Oppen de Ruiter 2021].

вигнання Птолемея IX з Єгипту (пор.: [Bennett 2001–2013, *ptolemy_ix not. 12–14*]).

32. Ототоження Береніки III (?) з Артемідіою (87–80 pp.)

На двох глиняних відбитках з Едфу зображено індивідуалізований портрет зрілої незаміжньої жінки, наділеної луком і сагайдаком Артеміди (ROM 906.12.187; APM 8177–199) [van Oppen de Ruiter 2021, *not. 39*]. Згідно з обережним припущенням, висловленим, зокрема, Б. ван Оппен де Рюйтером, цей портрет може належати птолемеївській цариці Береніці III (101–80 pp.)⁶⁸. У разі слушності цього припущення персні з відповідними печатками (пор. еп. 18) були виготовлені в період між двома шлюбами зазначеної цариці (87–80 pp.) (пор.: [Huss 2001, 667–670; Sewell-Lasater 2020, 372–385]). У такому разі зазначені відбитки можуть слугувати непрямым доказом на користь повернення Береніки III до Єгипту одразу після загибелі її першого чоловіка, Птолемея X Александра I, у 87 р. (пор.: [Huss 2001, 667–668; Sewell-Lasater 2020, 372–373; інакше: Bennett 2001–2013, *berenice_iii not. 7–9, ptolemy_ix not. 16*]).

33. Перебування Птолемея XII у храмі Артеміди Ефеської (57/56 р.)

Протягом 58/57 р. вигнаний александрійцями з Єгипту Птолемей XII (80–58, 55–51 pp.) безуспішно намагався спонукати Рим до надання йому військової допомоги задля повернення до Країни Нілу (Cic. Pro Rab. 4–12; Liv. Per. 104; Plut. Pomp. 49; Plut. Cat. Min. 35; Dio Cas. XXXIX. 12–16; Euseb. Chron. I, 167; Chron. Paschal. 180.2) [Huss 2001, 685–688]. Водночас під час перебування в Римі він інспірував фізичне знищення значної частини вороже до нього налаштованого александрійського посольства (Cic. Har. Resp. 34; Cic. Pro Cael. 18, 23–24, 55–56; Strab. XVII. 1. 11; Dio Cas. XXXIX. 13–14) [Huss 2001, 687–688]. Імовірно, з огляду на острах перед помстою александрійців і неприязнь із боку частини римських senatorів Птолемей XII наприкінці 57 р. виїхав до підвладного Римові Ефеса й укритися в тамтешньому храмі Артеміди (Dio Cas. XXXIX. 16. 3) [Hölbl 2001, 228; Huss 2001, 688; Grainger 2024, 146], наділеному правом притулку (пор. еп. 12,

⁶⁸ Про Береніку III див.: [Bennett 2001–2013, *Berenice_iii*; Sewell-Lasater 2020, 365–391].

34)⁶⁹. Під захистом богині зазначений цар перебував майже рік, аж поки наприкінці 56 р. не дістав бажану римську допомогу [Huss 2001, 688–692], що згодом (у 55 р.) дало йому змогу повернутися до Єгипту (Dio Cas. XXXIX. 55–63) [Bennett 2001–2013, *ptolemy_xii not.* 19].

34. Перебування Арсиної IV і Клеопатри VIII в Ефесі (бл. 46–32 рр.)

Молодша сестра і конкурентка Клеопатри VII (51–30 рр.) в боротьбі за александрійський престол, Арсиноя IV (48–47 рр.)⁷⁰, після своєї поразки і примусового залучення до єгипетського тріумфу Юлія Цезаря (46 р.) була змушена, подібно до батька, Птолемея XII (див. прим. 70), шукати захисту у храмі Артеміді Ефеської. З огляду на цілком успішний батьків прецедент (див. еп. 33) і царські почесті, надавані Арсиної верховним жерцем ефеської богині (App. Bel. Civ. V. 9), я вважаю, що місце перебування було свідомо обране самою невдалою претенденткою на александрійський престол. Проте укриття у храмі Артеміді завершилося для Арсиної IV фатальною трагедією. У 41 р. її, ймовірно на прохання Клеопатри VII, було вбито за наказом тріумвіра Марка Антонія (Flav. AJ, XV. 4. 1; = Flav. Contra Ap. II. 57; App. Bel. Civ. V. 9; пор.: Dio Cas. XLVIII. 24. 2) [Hölbl 2001, 229, 241; Huss 2001, 730–731; Bennett 2001–2013, *arsinoe_iv not.* 11–15; Sewell-Lasater 2020, 428–431]. Клеопатра VII також прагнула покарання верховного жерця Артеміді, який називав її сестру царицею, проте, зрештою, з огляду на благання ефесців вирішила йому пробачити (App. Bel. Civ. V. 9). Однак схоже, що жителі Ефеса і далі очікували можливої помсти з боку цариці. Імовірно, саме цією обставиною варто пояснити улесливість ефесців, які вітали Клеопатру VII як володарку (Plut. Ant. 58)⁷¹, коли вона разом

⁶⁹ В. Хусс навіть припускав, що Птолемей XII, будучи обожненим володарем, попередньо посідав власне помешкання в домі ефеської богині [Huss 2001, 688, *Anm.* 46].

⁷⁰ Про Арсиною IV див.: [Bennett 2001–2013, *arsinoe_iv*; Sewell-Lasater 2020, 424–431].

⁷¹ Використання Плутархом терміна “деспойна”, а не “потнія” фактично не залишає можливості для припущення, згідно з яким ефесці, йменуючи Клеопатру володаркою, мали на увазі її порівняння зі своєю Артемідією.

з тим-таки Марком Антонієм зимою 33/32 р. принагідно відвідала Ефес (Plut. Ant. 56) [Hölbl 2001, 245; Huss 2001, 741–742].

Висновки

Звичайно, наведений вище матеріал потребуватиме окремого поглибленого аналізу. Проте вже зараз на його підставі можна зробити низку попередніх висновків:

Заходи, пов'язані з культом Артеміди – Бубастіс – Бастет, супроводжували Александрійську династію, починаючи від її засновника Птолемея I і завершуючи останньою її представницею – Клеопатрою VII. Водночас, якщо стосовно Артеміди йдеться про увесь час царювання династії, то стосовно Бубастіс і Бастет нам відомі лише випадки, датовані III–II ст.⁷²

У 17 випадках відповідна ініціатива походила безпосередньо від представників царського дому (еп. 1, 5, 8, 11–12, 16–20, 22–23, 26, 30⁷³, 32–34), у 13 – Птолемеї були прямими об'єктами релігійної діяльності, пов'язаної з культом Артеміди, Бубастіс чи Бастет (еп. 2–4, 6–7, 10, 13–15, 22, 24, 28, 31), у 4 – суб'єктами чи об'єктами відповідних культових дій, що мали непрямий стосунок до птолемейського контексту, були особи з близького царського оточення (еп. 9, 25, 27–28). Лише один з наведених епізодів мав випадковий, спонтанний характер (еп. 12).

Загалом, у представлених епізодах привалює одноосібне фігурування Артеміди (22 випадки). Водночас на території Єгипту переважають епізоди, пов'язані з Бубастіс і/або Бастет (еп. 7–8, 11, 13–14, 16–17, 22, 24–26, 28)⁷⁴; за територіальними ж межами Країни Нілу об'єктом уваги, пов'язаної з династією Птолемеїв, є сама лише Артеміда (еп. 4–5, 12, 15, 21, 23 – у зовнішніх птолемейських володіннях та еп. 3, 10, 20⁷⁵, 27, 29–31, 33–34 – на невідкладних Птолемеях територіях).

⁷² Водночас слід зазначити, що александрійський Бубастейон активно функціонував навіть за часів Римської імперії [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah & Carrez-Maratray 2014, 150–151, 161–170].

⁷³ Еп. 30 із присвятою представника дому Птолемеїв за птолемейську царицю я зарахував до першої (вагомішої) групи.

⁷⁴ Стосовно Артеміди див. еп. 1–2, 6, 9, 18–19, 32.

⁷⁵ Хоча рішення про визнання недоторканності Магнесії-на-Меандрі було ухвалене в Єгипті, стосувалося воно не підпорядкованого Птолемеєм поліса.

Взагалі ж можна стверджувати, що, всупереч більш раннім уявленням, культи Артеміди і Бастет, як окремо, так і поєднані в особі богині Бубастіс, відігравали у птолемеївській пропаганді важливу, хоча й не провідну, роль⁷⁶.

СКОРОЧЕННЯ

- AS – Ancient society.
APM – Allard Pierson Museum, Amsterdam.
BM – British Museum, London.
Caire JE – Journal d'Entrée, Musée égyptien du Caire.
CdÉ – Chronique d'Égypte.
CGC – Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire.
CPI – Corpus of Ptolemaic Inscriptions.
I.Didyma – *Didyma Inscriptions. Texts and List*.
I.Fayoum – Recueil des inscriptions grecques du Fayoum.
I.Kition – Kition dans les textes. Testimonia littéraires et épigraphiques et Corpus des inscriptions.
I.Louvre – *Inscriptions grecques d'Égypte et de Nubie au Musée du Louvre*.
I.Magn – Die Inschriften von Magnesia am Mäander.
ID – Les inscriptions de Délos.
MAK – Museum August Kestner, Hannover.
MANN – Museo Archeologico Nazionale di Napoli.
NAM – National Archaeological Museum, Athens.
OGIS – *Orientis Graeci inscriptiones Selectae*.
RC – Royal Correspondence in the Hellenistic Period.
ROM – Royal Ontario Museum, Toronto.
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum Epigraphicum Graecorum.
SIG – Sylloge inscriptionum Graecarum.
TAM – Tituli Asiae Minoris.
YPM – Yale Peabody Museum, New Haven.
ZPE – Zeitschrift für papyrologie und epigraphik.

⁷⁶ Щиро дякую численним українським і зарубіжним колегам, які допомагали мені під час пошуку матеріалів для написання цієї статті. Звичайно, ніхто з них не несе відповідальності за зміст положень, припущень і гіпотез, викладених мною на цих сторінках.

ЛІТЕРАТУРА

Завьялова В. П. (2009), *Каллимах и его гимны*, Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, Москва.

Зелінський А. Л. (2009), «Можливе датування “Гімну до Делоса” Каллімаха», *Східний світ*, № 1, с. 48–57.

Зелінський А. Л. (2010), *Александрійські фараони та їхні піддані. Зміцнення влади перших Птолемеїв*, Академперіодика, Київ.

Зелінський А. Л. (2020a), *Від басилевсів-фараонів до фараонів-басилевсів: перші 100 років Птолемеївської монархії*, “Твори”, Вінниця – Київ.

Зелінський А. Л. (2020b), «Персні “птолемеївського типу” і Північне Причорномор’я: виняток чи правило?», *Східний світ*, № 1, с. 5–20. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2020.01.005>

Зелінський А. Л. (2023), “Визначення дати заснування нового александрійського Бубастейону Беренікою II”, *Східний світ*, № 4, с. 5–18. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2023.04.005>

Казаров С. С. (2009), *История царя Пирра Эпирского*, Изд-во СПбГУ, Санкт-Петербург.

Финогенова С. И. (2001), “Группа бронзовых эллинистических перстней из собрания ГМИИ им. А. С. Пушкина”, *Вестник древней истории*, № 2, с. 164–67.

Abd El-Maksoud M., Abd El-Fattah A. and Carrez-Maratray J.-Y. (2014), “Deux Inscriptions grecques du ‘Boubasteion’ d’Alexandrie”, *AS*, Vol. 44, pp. 149–77. DOI: <https://doi.org/10.2143/AS.44.0.3044803>

Abd El-Maksoud M., Abd El-Fattah A. and Seif el-Din M. (2012), “La fouille du Boubasteion d’Alexandrie: présentation préliminaire”, *Bibliothèque d’archéologie méditerranéenne et africaine*, Vol. 12, pp. 427–46.

Abd El-Maksoud M., Abd El-Fattah A. and Seif el-Din M. (2015), “Foundation Deposit Plaques from the Boubasteion”, *Bulletin de la Société Archéologique d’Alexandrie*, Vol. 49, pp. 125–44.

Acosta-Hughes B., Lehnus L. and Stephens S. (eds) (2011), *Brill’s Companion to Callimachus*, Brill, Leiden.

Adorjáni Zs. (2017), “Artemis und Arsinoe. Zeitlosigkeit und Zeitbezug im Artemis-Hymnos des Kallimachos”, *Hermes*, Bd. 145, pp. 61–78.

Asolati M. (2023), *Nummi Aenei Cyrenaici. Struttura e cronologia della monetazione bronzea cirenaica di età greca e romana (322/321 a.C. – 180 d.C.)*, II ed., “L’Erma” di Bretschneider, Roma.

Bagnall R. S. (1972), “Stolos the Admiral”, *Phoenix*, No. 4, pp. 358–68.

Barr-Sharrar B. (1985), “The Anticythera Fulcrum Bust: A Portrait of Arsinoë III”, *American Journal of Archaeology*, No. 4, pp. 689–92, pls 82–83.

Bennett Ch. (2001–2013), *Egyptian Royal Genealogy*, available at: <https://www.instonebrewer.com/TyndaleSites/Egypt/ptolemies/ptolemies.htm> (accessed 07 July 2025).

Boussac M.-F., Dana D., La’da Cs. and Seif El-din M. (2022), “Du Pseudo-Mégamédès au fils d’Eumèlos: Un dignitaire lagide honoré par un koinon de soldats à Alexandrie (réédition de CPI I 55)”, *Bulletin de Correspondence Hellenique*, No. 2, pp. 489–556. DOI: <https://doi.org/10.4000/13g36>

Brumbaugh M. (2019), *The New Politics of Olympos: Kingship in Kallimachos’ Hymns*, Oxford University Press, Oxford.

Bruneau Ph. (1970), *Recherches sur les cultes de Délos à l’époque hellénistique et à l’époque impériale*, E. de Boccard, Paris.

Cameron A. (1995), *Callimachus and His Critics*, Princeton University Press, Princeton.

Caneva S. G. (2012), “Queens and Ruler Cults in early Hellenism: Festivals, Administration, and Ideology”, *Kernos*, Vol. 25, pp. 75–101.

Caneva S. G. (2016), “Ritual Intercession in the Ptolemaic Kingdom. A Survey of Grammar, Semantics and Agency”, *Erga-Logoi*, No. 2, pp. 117–54. DOI: 10.7358/erga-2016-002-cane

Caneva S. G. (2023), *The Power of Naming. Studies in the Epictetic Language of Hellenistic Honours*, Presses Universitaires de Liège, Liège.

Carney E. D. (2013), *Arsinoe of Egypt and Macedon: A Royal Life*, Women in Antiquity, Oxford University Press, Oxford.

Carrez-Maratray J.-Y. (2014), *Bérénice II d’Égypte, une reine dans les étoiles*, Ellipses, Paris.

Casella E. (2021), *Le culte de Bastet/Boubastis en Égypte et sa diffusion en Méditerranée à l’époque Gréco-Romaine*, Diss. PhD, Université Paris Sciences et Lettres, Paris.

Chaniotis A. (2005), *War in the Hellenistic World: A Social and Cultural History*, Blackwell Publishing, Oxford.

Chepel E. (2022), "A New Papyrus Programme for the Theadelphia: Ptolemaic Festival Culture and Dynastic Ideology", *ZPE*, Bd. 222, pp. 159–78.

Clarysse W. (2007), "A royal journey in the Delta in 257 B.C. and the date of the Mendes stele", *CdÉ*, T. 82, pp. 201–06.

Clayman D. (2014), *Berenice II and the Golden Age of Ptolemaic Egypt*, Women in Antiquity, Oxford University Press, Oxford and New York.

Constantakopoulou Ch. (2017), *Aegean Interactions: Delos and Its Networks in the Third Century*, Oxford University Press, Oxford.

Coşkun A. (2022), "Berenike Phernophoros and Other Virgin Queens in Early-Ptolemaic Egypt", *Klio*, No. 1, pp. 191–233. DOI: <https://doi.org/10.1515/klio-2021-0040>

Duchesne N. (2022), *Le culte de Boubastis dans le monde Gréco-Romain du IIe siècle av. J.-C. au IVe siècle apr. J.-C.*, Diss. Mast. Hist., Université catholique de Louvain, Louvain.

Franke P. (1989), "Pyrrhus", *The Cambridge Ancient History*, Vol. VII, P. 2, pp. 456–85.

Fraser P. M. (1972), *Ptolemaic Alexandria*, Vol. I–II, Clarendon Press, Oxford.

Gorre G. (2009), *Les relations du clerge égyptien et des Lagides d'après les sources privées*, Peeters, Leuven.

Grabowski T. (2010), *Ostatni Triumf Ptolemeusza. Czwarta Wojna syryjska (221–217 p. n. e.)*, Historia Jagellonica, Kraków.

Grabowski T. (2014), "The Cult of the Ptolemies in the Aegean in the 3rd Century BC", *Electrum*, Vol. 21, pp. 21–41. DOI: <https://doi.org/10.4467/20800909EL.14.001.2778>

Grainger J. D. (2022), *The Ptolemies, Rise of a Dynasty: Ptolemaic Egypt 330–246 BC*, Pen & Sword, Barnsley.

Grainger J. D. (2024), *The Decline and Fall of the Ptolemies: Ptolemaic Egypt 146–30 BC.*, Pen & Sword, Barnsley.

Harder A. (2019), "Taking Position: Later Hellenistic Epigrammatists", in Chr. Henriksen (ed.), *A Companion to Ancient Epigram*, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken (NJ), pp. 371–87.

Hauben H. (1977), "Was Stolos a Cyrenaean?", *ZPE.*, Bd. 25, pp. 221–26.

Hölbl G. (2001), *A History of the Ptolemaic Empire*, translated by T. Saavedra, Routledge, London and New York.

Hörster M. (2011), “Geistesleben in Alexandria im 2. Jh. v. Chr. und die sogenannte Gelehrtenvertreibung”, in A. Jordens and J. F. Quack (eds), *Sonderdruck aus Ägypten zwischen innerem Zwist und äusserem Druck Die Zeit Ptolemaios' VI. bis VIII.*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 201–18.

Huss W. (1994), *Der makedonische König und die ägyptischen Priester. Studien zur Geschichte des ptolemaïschen Ägypten*, Stuttgart (*non vidi*).

Huss W. (2001), *Ägypten in hellenistischer Zeit: 332–30 v. Chr.*, C. H. Beck, München.

Johstono P. (2020), *The Army of Ptolemaic Egypt 323 to 204 BC An Institutional and Operational History*, Pen & Sword, Barnsley.

Klotz D. and LeBlanc M. (2012), “An Egyptian Priest in the Ptolemaic Court: Yale Peabody Museum 264191”, in C. Zivie-Coche and I. Guermeur (eds), “*Parcourir l'éternité*”. *Hommages à Jean Yoyotte: in II t.*, T. II, Brepols Publishers, Turnhout, pp. 645–98.

Lanciers E. (2017), “The Alleged Relations between Ptolemaic Egypt and Lycia after 197 BC and the Founding Date of the Lycian League”, *ZPE.*, Bd. 204, pp. 116–27.

Lanciers E. (2020), “The Evolution of the Court Titles of the Ptolemaic Dioiketes in the Second Century”, *AS.*, Vol. 50, pp. 99–128. DOI: <https://doi.org/10.2143/AS.50.0.3289080>

Laukola I. (2016), *Macedonian Kings, Egyptian Pharaohs. The Ptolemaic Family in the Encomiastic Poems of Callimachus*, Diss. PhD, University of Helsinki, Helsinki.

Lévéque P. (1957), *Pyrrhos*, De Boccard, Paris.

Lorber C. C. (2018), *Coins of the Ptolemaic Empire. Part I: Ptolemy I through Ptolemy IV*, Vol. I, The American numismatic society, New York.

Lorber C. C. (2023), “Honoring the King in the Seleukid and Ptolemaic Empires. A Comparative Approach. Part 2”, *Electrum*, Vol. 30, pp. 103–95. DOI: <https://doi.org/10.4467/20800909EL.23.005.17322>

Massar N. (2016), “Trois inscriptions Ptolémaïques: dédicaces en l'honneur des souverains Lagides”, *Les cahiers de Mariemont*, T. 40, pp. 86–103.

Meadows A. (2013), "The Ptolemaic League of Islanders", in K. Buraselis, M. Stefanou and D. J. Thompson (eds), *The Ptolemies, the Sea and the Nile. Studies in Waterborne Power*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 19–38.

Meillier C. (1979), *Callimaque et son temps. Recherches sur la carrière et la condition d'un écrivain à l'époque des premiers Lagides*, Université de Lille, Lille.

Mirizio J. (2021), "Two Ptolemaic Papyri from the Fordham Collection", *ZPE.*, Bd. 219, pp. 135–48.

Müller S. (2007), "Arsinoë III. als Artemis? Zur Ikonographie ptolemäischer Königinnen", *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse*, Bd. 142, pp. 137–60.

Müller S. (2009), *Das hellenistische Königspaar in der medialen Repräsentation: Ptolemaios II. und Arsinoe II.*, Walter de Gruyter, Berlin and New York.

Nachtergaele G. (1980), "Bérénice II, Arsinoé III, et l'offrande de la boucle", *CdÉ*, T. 55, pp. 240–53.

Naville E. (1891), *Bubastis (1887–1889)*, K. Paul, Trench, Trübner & co., London.

Nawotka K. (2023), *The Nourisher of Apollo: Miletos from Xerxes to Diocletian*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Nolle J. (2003), "Neues von Themistokles!", *Antike Welt*, No. 2, pp. 189–98.

Otto W. (1905, 1908), *Priester und Tempel in hellenistischen Ägypten*, 2 Bd., Teubner, Leipzig and Berlin.

Panov M. and Zelinskyi A. (2019), "Statue of Ptolemy II Philadelphus (villa Albani 558): Study of the Inscription and Problem of the Dating", *Studies in ancient art and civilization*, Vol. 23, pp. 153–73. DOI: <https://doi.org/10.12797/SAAC.23.2019.23.08>

Petrovic I. (2007), *Von den Toren des Hades zu den Hallen des Olymp. Artemiskult bei Theokrit und Kallimachos*, Brill, Leiden and Boston.

Pfeiffer St. (2004), "Das Dekret von Kanopos (238 v.Chr.). Kommentar und historische Auswertung einesdreisprachigen Synodaldekretes der ägyptischen Priester zu Ehren Ptolemaios' III. und seiner Familie", *Archiv für Papyrusforschung*, (Beih.), Bd. 18.

Pfeiffer St. (2008), *Herrscher- und Dynastiekulte im Ptolemäereich: Systematik und Einordnung der Kultformen*, C. H. Beck, München.

Pfeiffer St. (2017), *Die Ptolemäer: im Reich der Kleopatra*, W. Kohlhammer GmbH, Stuttgart.

Pfeiffer St. (2021), *3 Makkabäer*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Pryce F. N. (1931), *Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities of the British Museum*, Vol. I, P. II, British Museum, London.

Quaegebeur J. (1991), “Le culte de Boubastis-Bastet en Égypte Gréco-Romaine”, in L. Delvaux and E. Warmenbol (eds), *Les divins chats d’Égypte: un air subtil, un dangereux parfum*, Peeters, Leuven, pp. 117–27. (*non vidi*).

Queyrel F. (2003), “Un ensemble du culte dynastique lagide: les portraits du groupe sculpté de Thmouis (Tell Timai)”, in N. Bonacasa et al. (eds), *Faraoni come dei, Tolemei come faraoni. Atti del V Congresso Internazionale Italo-Egiziano, Torino, Archivio di Stato – 8–12 dicembre 2001*, Museo Egizio di Torino, Torino and Palermo, pp. 474–95.

Rigsby K. J. (1996), *Asylia. Territorial Inviolability in the Hellenistic World*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London.

Rigsby K. J. (2011), “Two Texts of the Dioiketes Apollonius”, *Bulletin of the American Society of Papyrologists*, Vol. 48, pp. 131–9.

Schäfer D. (2011), *Makedonische Pharaonen und hieroglyphische Stelen: historische Untersuchungen zur Satrapenstele und verwandten Denkmälern*, Peeters, Leuven, Paris and Walpole (Ma).

Schmidt J. (1941), “Phosphoros (2–8)”, *Pauly – Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Bd. XX, T. 1, pp. 654–56.

Sear D. R. (1975), *Greek Coins and Their Values*, Vol. I, Seaby Publications Ltd., London.

Sewell-Lasater T. (2020), *Becoming Kleopatra: Ptolemaic Royal Marriage, Incest, and the Path to Female Rule*, Diss. PhD, University of Houston, Houston.

Spier J. (1989), “A group of Ptolemaic engraved garnets”, *The journal of The Walters Art Gallery*, Vol. 47, pp. 21–38.

Sorensen L. W. (2009), "Artemis in Cyprus", in T. Fischer-Hansen and B. Poulsen (eds), *From Artemis to Diana. The Goddess of Man and Beast*, Museum Tusculanum Press; University of Copenhagen, Copenhagen, pp. 195–206.

Stephens S. (2003), *Seeing Double. intercultural Poetics in Ptolemaic Alexandria*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London.

Stephens S. (ed.) (2015), *Callimachus. The Hymns*, Oxford University Press, New York.

Świderkówna A. (1991), *Bogowie zeszli z Olimpu. Bóstwo i Mit w greckiej Literaturze Świata hellenistycznego*, Wiedza powszechna, Warszawa.

Thomas J. D. (1975), *The epistrategos in Ptolemaic and Roman Egypt. Part I: The Ptolemaic Epistrategos*, Springer Fachmedien, Wiesbaden.

Tondriau J. L. (1948), "Princesses ptolémaïques comparées ou identifiées à des déesses. IIIe–Ier siècles avant J.C.", *Bulletin de la Société royale d'archéologie d'Alexandrie*, T. 37, pp. 12–33.

Tully J. (2012), *Networks, Hegemony, and Multipolarity in the Hellenistic Cyclades*, Dis. PhD., Princeton University, Princeton.

van Oppen de Ruiter B. (2007), *The religious identification of Ptolemaic queens with Aphrodite, Demeter, Hathor and Isis*, Dis. PhD., City University of New York, New York.

van Oppen de Ruiter B. (2015a), *Berenice II Euergetis. Essays in Early Hellenistic Queenship*, Palgrave Macmillan, New York.

van Oppen de Ruiter B. (2015b), "The Marriage of Eirene and Eunostus of Soli: An Episode in the Age of the Successors", *Athenaeum*, No. 2, pp. 458–76.

van Oppen de Ruiter B. (2021), "Hellenistic Motifs in the Edfu Hoard", in B. van Oppen de Ruiter and R. Wallenfels (eds), *Hellenistic Sealings and Archives. Proceedings of the Edfu Connection, an International Conference*, Brepols, Turnhout, pp. 51–77.

Vassileva M. (2001), "Further Considerations on the Cult of Kybele", *Anatolian Studies*, V. 51, pp. 51–63.

Visser C. E. (1938), *Götter und Kulte im ptolemäischen Alexandrien*, Dis. Dr. Phil., N. V. Noord-Hollandsche Uitgevers-mij., Amsterdam.

von Wöss F. (1923), *Das Asylwesen Ägyptens in der Ptolemäerzeit und die spätere Entwicklung*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung Oskar Beck, München.

Weber G. (1993), *Dichtung und höfische Gesellschaft. Die Rezeption von Zeitgeschichte am Hof der ersten drei Ptolemäer*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

Wilimowska J. (2020), "Sacred animal cult workers in the ptolemaic fayum", *The Journal of Juristic Papyrology*, Vol. 50, pp. 263–98. DOI: <https://doi.org/10.36389/uw.jjurp.50.2020.pp.263-298>

REFERENCES

Zav'yalova V. P. (2009), *Kallimakh i ego gimny*, Greko-latinskiy kabinet Yu. A. Shichalina, Moscow. (In Russian).

Zelinskyi A. L. (2009), "Mozhlyve datuvannya 'Himnu do Delosa' Kallimakha", *Shidnij svit*, No. 1, pp. 48–57. (In Ukrainian).

Zelinskyi A. L. (2010), *Aleksandriys'ki faraony ta yikhni piddani. Zmitsnennya vlady pershykh Ptolemeyiv*, Akadempriodyka, Kyiv. (In Ukrainian).

Zelinskyi A. L. (2020a), *Vid basylevsiv-faraoniv do faraoniv-basylevsiv: pershi 100 rokiv ptolemeyivs'koyi monarkhiyi*, "Tvory", Vinnytsya and Kyiv. (In Ukrainian).

Zelinskyi A. L. (2020b), "Persni 'ptolemeyivs'koho typu' i Pivnichne Prychornomor'ya: vynyatok chy pravylo?", *Shidnij svit*, No. 1, pp. 5–20. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2020.01.005>

Zelinskyi A. L. (2023), "Vyznachennya daty zasnuvannya novoho aleksandriys'koho Bubasteyonu Berenikoyu II", *Shidnij svit*, No. 4, pp. 5–18. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2023.04.005>

Kazarov S. S. (2009), *Istoriya tsarya Pirra Epirskogo*, Izd-vo SPbGU, Saint Petersburg. (In Russian).

Finogenova S. I. (2001), "Gruppa bronzovykh ellinisticheskikh perstney iz sobraniya GMII im. A. S. Pushkina", *Vestnik drevney istorii*, No. 2, pp. 164–67. (In Russian).

Abd El-Maksoud M., Abd El-Fattah A. and Carrez-Maratray J.-Y. (2014), "Deux Inscriptions grecques du 'Boubasteion' d'Alexandrie", *AS*, Vol. 44, pp. 149–77. DOI: <https://doi.org/10.2143/AS.44.0.3044803>

Abd El-Maksoud M., Abd El-Fattah A. and Seif el-Din M. (2012), “La fouille du Boubasteion d’Alexandrie: présentation préliminaire”, *Bibliothèque d’archéologie méditerranéenne et africaine*, Vol. 12, pp. 427–46.

Abd El-Maksoud M., Abd El-Fattah A. and Seif el-Din M. (2015), “Foundation Deposit Plaques from the Boubasteion”, *Bulletin de la Société Archéologique d’Alexandrie*, Vol. 49, pp. 125–44.

Acosta-Hughes B., Lehnus L. and Stephens S. (eds) (2011), *Brill’s Companion to Callimachus*, Brill, Leiden.

Adorjáni Zs. (2017), “Artemis und Arsinoe. Zeitlosigkeit und Zeitbezug im Artemis-Hymnos des Kallimachos”, *Hermes*, Bd. 145, pp. 61–78.

Asolati M. (2023), *Nummi Aenei Cyrenaici. Struttura e cronologia della monetazione bronzea cirenaica di età greca e romana (322/321 a.C. – 180 d.C.)*, II ed., “L’Erma” di Bretschneider, Roma.

Bagnall R. S. (1972), “Stolos the Admiral”, *Phoenix*, No. 4, pp. 358–68.

Barr-Sharrar B. (1985), “The Anticythera Fulcrum Bust: A Portrait of Arsinoë III”, *American Journal of Archaeology*, No. 4, pp. 689–92, pls 82–83.

Bennett Ch. (2001–2013), *Egyptian Royal Genealogy*, available at: <https://www.instonebrewer.com/TyndaleSites/Egypt/ptolemies/ptolemies.htm> (accessed 07 July 2025).

Boussac M.-F., Dana D., La’da Cs. and Seif El-din M. (2022), “Du Pseudo-Mégamédès au fils d’Eumèlos: Un dignitaire lagide honoré par un koinon de soldats à Alexandrie (réédition de CPI I 55)”, *Bulletin de Correspondence Hellenique*, No. 2, pp. 489–556. DOI: <https://doi.org/10.4000/13g36>

Brumbaugh M. (2019), *The New Politics of Olympos: Kingship in Kallimachos’ Hymns*, Oxford University Press, Oxford.

Bruneau Ph. (1970), *Recherches sur les cultes de Délos à l’époque hellénistique et à l’époque impériale*, E. de Boccard, Paris.

Cameron A. (1995), *Callimachus and His Critics*, Princeton University Press, Princeton.

Caneva S. G. (2012), “Queens and Ruler Cults in early Hellenism: Festivals, Administration, and Ideology”, *Kernos*, Vol. 25, pp. 75–101.

Caneva S. G. (2016), “Ritual Intercession in the Ptolemaic Kingdom. A Survey of Grammar, Semantics and Agency”, *Erga-Logoi*, No. 2, pp. 117–54. DOI: 10.7358/erga-2016-002-cane

Caneva S. G. (2023), *The Power of Naming. Studies in the Epictetic Language of Hellenistic Honours*, Presses Universitaires de Liège, Liège.

Carney E. D. (2013), *Arsinoe of Egypt and Macedon: A Royal Life (Women in Antiquity)*, Oxford University Press, Oxford.

Carrez-Maratray J.-Y. (2014), *Bérénice II d'Égypte, une reine dans les étoiles*, Ellipses, Paris.

Casella E. (2021), *Le culte de Bastet/Boubastis en Égypte et sa diffusion en Méditerranée à l'époque Gréco-Romaine*, Diss. PhD, Université Paris Sciences et Lettres, Paris.

Chanotis A. (2005), *War in the Hellenistic World: A Social and Cultural History*, Blackwell Publishing, Oxford.

Chepel E. (2022), “A New Papyrus Programme for the Theadelphia: Ptolemaic Festival Culture and Dynastic Ideology”, *ZPE*, Bd. 222, pp. 159–78.

Clarysse W. (2007), “A royal journey in the Delta in 257 B.C. and the date of the Mendes stele”, *CdÉ*, T. 82, pp. 201–06.

Clayman D. (2014), *Berenice II and the Golden Age of Ptolemaic Egypt. Women in antiquity*, Oxford University Press, Oxford and New York.

Constantakopoulou Ch. (2017), *Aegean Interactions: Delos and Its Networks in the Third Century*, Oxford University Press, Oxford.

Coşkun A. (2022), “Berenike Phernophoros and Other Virgin Queens in Early-Ptolemaic Egypt”, *Klio*, No. 1, pp. 191–233. DOI: <https://doi.org/10.1515/klio-2021-0040>

Duchesne N. (2022), *Le culte de Boubastis dans le monde Gréco-Romain du IIe siècle av. J.-C. au IVe siècle apr. J.-C.*, Diss. Mast. Hist., Université catholique de Louvain, Louvain.

Franke P. (1989), “Pyrrhus”, *The Cambridge Ancient History*, Vol. VII, P. 2, pp. 456–85.

Fraser P. M. (1972), *Ptolemaic Alexandria*, Vol. I–II, Clarendon Press, Oxford.

Gorre G. (2009), *Les relations du clerge égyptien et des Lagides d'après les sources privées*, Peeters, Leuven.

Grabowski T. (2010), *Ostatni Triumf Ptolemeuszy. Czwarta Wojna syryjska (221–217 p. n. e.)*, Historia Jagellonica, Kraków.

Grabowski T. (2014), “The Cult of the Ptolemies in the Aegean in the 3rd Century BC”, *Electrum*, Vol. 21, pp. 21–41. DOI: <https://doi.org/10.4467/20800909EL.14.001.2778>

Grainger J. D. (2022), *The Ptolemies, Rise of a Dynasty: Ptolemaic Egypt 330–246 BC*, Pen & Sword, Barnsley.

Grainger J. D. (2024), *The Decline and Fall of the Ptolemies: Ptolemaic Egypt 146–30 BC.*, Pen & Sword, Barnsley.

Harder A. (2019), “Taking Position: Later Hellenistic Epigrammatists”, in Chr. Henriksen (ed.), *A Companion to Ancient Epigram*, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken (NJ), pp. 371–87.

Hauben H. (1977), „Was Stolos a Cyrenaean?“, *ZPE.*, Bd. 25, pp. 221–26.

Hölbl G. (2001), *A History of the Ptolemaic Empire*, translated by T. Saavedra, Routledge, London and New York.

Hörster M. (2011), „Geistesleben in Alexandria im 2. Jh. v. Chr. und die sogenannte Gelehrtenvertreibung“, in A. Jordens and J. F. Quack (eds), *Sonderdruck aus Ägypten zwischen innerem Zwist und äusserem Druck Die Zeit Ptolemaios' VI. bis VIII.*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 201–218.

Huss W. (1994), *Der makedonische König und die ägyptischen Priester. Studien zur Geschichte des ptolemaiischen Ägypten*, Stuttgart (non vidi).

Huss W. (2001), *Ägypten in hellenistischer Zeit: 332–30 v.Chr.*, C. H. Beck, München.

Johstons P. (2020), *The Army of Ptolemaic Egypt 323 to 204 BC An Institutional and Operational History*, Pen & Sword, Barnsley.

Klotz D. and LeBlanc M. (2012), “An Egyptian Priest in the Ptolemaic Court: Yale Peabody Museum 264191”, in C. Zivie-Coche and I. Guerneur (eds), “*Parcourir l'éternité*”. *Hommages à Jean Yoyotte: in II t.*, T. II, Brepols Publishers, Turnhout, pp. 645–98.

Lanciers E. (2017), “The Alleged Relations between Ptolemaic Egypt and Lycia after 197 BC and the Founding Date of the Lycian League”, *ZPE.*, Bd. 204, pp. 116–27.

Lanciers E. (2020), “The Evolution of the Court Titles of the Ptolemaic Dioiketes in the Second Century”, *AS.*, Vol. 50, pp. 99–128. DOI: <https://doi.org/10.2143/AS.50.0.3289080>

Laukola I. (2016), *Macedonian Kings, Egyptian Pharaohs. The Ptolemaic Family in the Encomiastic Poems of Callimachus*, Diss. PhD, University of Helsinki, Helsinki.

Lêvêque P. (1957), *Pyrrhos*, De Boccard, Paris.

Lorber C. C. (2018), *Coins of the Ptolemaic Empire. Part 1: Ptolemy I through Ptolemy IV*, Vol. I, The American numismatic society, New York.

Lorber C. C. (2023), “Honoring the King in the Seleukid and Ptolemaic Empires. A Comparative Approach. Part 2”, *Electrum*, Vol. 30, pp. 103–95. DOI: <https://doi.org/10.4467/20800909EL.23.005.17322>

Massar N. (2016), “Trois inscriptions Ptolémaïques: dédicaces en l’honneur des souverains Lagides”, *Les cahiers de Mariemont*, T. 40, pp. 86–103.

Meadows A. (2013), “The Ptolemaic League of Islanders”, in K. Buraselis, M. Stefanou and D. J. Thompson (eds), *The Ptolemies, the Sea and the Nile. Studies in Waterborne Power*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 19–38.

Meillier C. (1979), *Callimaque et son temps. Recherches sur la carrière et la condition d’un écrivain à l’époque des premiers Lagides*, Université de Lille, Lille.

Mirizio J. (2021), “Two Ptolemaic Papyri from the Fordham Collection”, *ZPE.*, Bd. 219, pp. 135–48.

Müller S. (2007), “Arsinoë III. als Artemis? Zur Ikonographie ptolemäischer Königinnen”, *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse*, Bd. 142, pp. 137–60.

Müller S. (2009), *Das hellenistische Königspaar in der medialen Repräsentation: Ptolemaios II. und Arsinoe II.*, Walter de Gruyter, Berlin and New York.

Nachtergaele G. (1980), “Bérénice II, Arsinoé III, et l’offrande de la boucle”, *CdÉ*, T. 55, pp. 240–53.

Naville E. (1891), *Bubastis (1887–1889)*, K. Paul, Trench, Trübner & co., London.

Nawotka K. (2023), *The Nourisher of Apollo: Miletos from Xerxes to Diocletian*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Nolle J. (2003), “Neues von Themistokles!”, *Antike Welt*, No. 2, pp. 189–98.

Otto W. (1905, 1908), *Priester und Tempel in hellenistischen Ägypten*, 2 Bd., Teubner, Leipzig and Berlin.

Panov M. and Zelinskyi A. (2019), “Statue of Ptolemy II Philadelphus (villa Albani 558): Study of the Inscription and Problem of the Dating”, *Studies in ancient art and civilization*, Vol. 23, pp. 153–73. DOI: <https://doi.org/10.12797/SAAC.23.2019.23.08>

Petrovic I. (2007), *Von den Toren des Hades zu den Hallen des Olymp. Artemiskult bei Theokrit und Kallimachos*, Brill, Leiden and Boston.

Pfeiffer St. (2004), “Das Dekret von Kanopos (238 v.Chr.). Kommentar und historische Auswertung einesdreisprachigen Synodaldekretes der ägyptischen Priester zu Ehren Ptolemaios’ III. und seiner Familie”, *Archiv für Papyrusforschung*, (Beih.), Bd. 18.

Pfeiffer St. (2008), *Herrscher- und Dynastiekulte im Ptolemäereich: Systematik und Einordnung der Kultformen*, C. H. Beck, München.

Pfeiffer St. (2017), *Die Ptolemäer: im Reich der Kleopatra*, W. Kohlhammer GmbH, Stuttgart.

Pfeiffer St. (2021), *3 Makkabäer*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Pryce F. N. (1931), *Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities of the British Museum*, Vol. I, P. II, British Museum, London.

Quaegebeur J. (1991), “Le culte de Boubastis-Bastet en Égypte Gréco-Romaine”, in L. Delvaux and E. Warmenbol (eds), *Les divins chats d’Égypte: un air subtil, un dangereux parfum*, Peeters, Leuven, pp. 117–27. (*non vidi*).

Queyrel F. (2003), “Un ensemble du culte dynastique lagide: les portraits du groupe sculpté de Thmouis (Tell Timai)”, in N. Bonacasa et al. (eds), *Faraoni come dei, Tolemei come faraoni. Atti del V Congresso Internazionale Italo-Egiziano, Torino, Archivio di Stato – 8–12 dicembre 2001*, Museo Egizio di Torino, Torino and Palermo, pp. 474–95.

Rigsby K. J. (1996), *Asylia. Territorial Inviolability in the Hellenistic World*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London.

Rigsby K. J. (2011), “Two Texts of the Dioiketes Apollonius”, *Bulletin of the American Society of Papyrologists*, Vol. 48, pp. 131–9.

Schäfer D. (2011), *Makedonische Pharaonen und hieroglyphische Stelen: historische Untersuchungen zur Satrapenstele und verwandten Denkmälern*, Peeters, Leuven, Paris and Walpole (Ma).

Schmidt J. (1941), "Phosphoros (2–8)", *Pauly – Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Bd. XX, T. 1, pp. 654–56.

Sear D. R. (1975), *Greek Coins and Their Values*, Vol. I, Seaby Publications Ltd., London.

Sewell-Lasater T. (2020), *Becoming Kleopatra: Ptolemaic Royal Marriage, Incest, and the Path to Female Rule*, Diss. PhD, University of Houston, Houston.

Spier J. (1989), "A group of Ptolemaic engraved garnets", *The journal of The Walters Art Gallery*, Vol. 47, pp. 21–38.

Sorensen L. W. (2009), "Artemis in Cyprus", in T. Fischer-Hansen and B. Poulsen (eds), *From Artemis to Diana. The Goddess of Man and Beast*, Museum Tusculanum Press; University of Copenhagen, Copenhagen, pp. 195–206.

Stephens S. (2003), *Seeing Double. intercultural Poetics in Ptolemaic Alexandria*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London.

Stephens S. (ed.) (2015), *Callimachus. The Hymns*, Oxford University Press, New York.

Świderkówna A. (1991), *Bogowie zeszli z Olimpu. Bóstwo i Mit w greckiej Literaturze Świata hellenistycznego*, Wiedza powszechna, Warszawa.

Thomas J. D. (1975), *The epistrategos in Ptolemaic and Roman Egypt. Part I: The Ptolemaic Epistrategos*, Springer Fachmedien, Wiesbaden.

Tondriau J. L. (1948), "Princesses ptolémaïques comparées ou identifiées à des déesses. IIIe–Ier siècles avant J.C.", *Bulletin de la Société royale d'archéologie d'Alexandrie*. T. 37, pp. 12–33.

Tully J. (2012), *Networks, Hegemony, and Multipolarity in the Hellenistic Cyclades*, Dis. PhD., Princeton University, Princeton.

van Oppen de Ruiter B. (2007), *The religious identification of Ptolemaic queens with Aphrodite, Demeter, Hathor and Isis*, Dis. PhD., City University of New York, New York.

van Oppen de Ruiter B. (2015a), *Berenice II Euergetis. Essays in Early Hellenistic Queenship*, Palgrave Macmillan, New York.

van Oppen de Ruiter B. (2015b), “The Marriage of Eirene and Eunos of Soli: An Episode in the Age of the Successors”, *Athenaeum*, No. 2, pp. 458–76.

van Oppen de Ruiter B. (2021), “Hellenistic Motifs in the Edfu Hoard”, in B. van Oppen de Ruiter and R. Wallenfels (eds), *Hellenistic Sealings and Archives. Proceedings of the Edfu Connection, an International Conference*, Brepols, Turnhout, pp. 51–77.

Vassileva M. (2001), “Further Considerations on the Cult of Kybele”, *Anatolian Studies*, V. 51, pp. 51–63.

Visser C. E. (1938), *Götter und Kulte im ptolemäischen Alexandrien*, Dis. Dr. Phil., N. V. Noord-Hollandsche Uitgevers-mij., Amsterdam.

von Wöss F. (1923), *Das Asylwesen Ägyptens in der Ptolemäerzeit und die spätere Entwicklung*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung Oskar Beck, München.

Weber G. (1993), *Dichtung und höfische Gesellschaft. Die Rezeption von Zeitgeschichte am Hof der ersten drei Ptolemäer*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

Wilimowska J. (2020), “Sacred animal cult workers in the ptolemaic fayum”, *The Journal of Juristic Papyrology*, Vol. 50, pp. 263–98. DOI: <https://doi.org/10.36389/uw.jjurp.50.2020.pp.263-298>

A. Л. Зелінський

**АРТЕМІДА – БУБАСТІС – БАСТЕТ: МІСЦЕ ПОСТАТІ
ГРЕКО-ЄГИПЕТСЬКОЇ БОГІНИ ТА ДВОХ ЇЇ СКЛАДНИКІВ
У РЕЛІГІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ ПТОЛЕМЕЇВ**

У 2009 р. єгипетські археологи знайшли в Александрії птолемеївський храм синкретичної богині Бубастіс (Артеміді – Бастет). Ця знахідка потребує перегляду наших уявлень про роль цієї богині і двох окремих її складників (грецької Артеміді та єгипетської Бастет) у птолемеївській пропаганді. Автор статті зібрав і попередньо проаналізував 35 епізодів, у яких Артеміда, Бубастіс чи Бастет були у спільному контексті з представниками і представницями царського дому Птолемеїв (306–30 рр. до Р. Х.). Переважна більшість запропонованих епізодів мають під собою безумовне фактологічне підґрунтя; водночас еп. № 3, 17–19, 22–23, 32 мають більш чи менш гіпотетичний характер. На підставі зібраного матеріалу зроблено такі висновки: 1. Всупереч *communis opinion*, культ Артеміді і Бастет, поєднаних в особі богині Бубастіс, відіграв у птолемеївській пропаганді важливу, хоча й не провідну, роль.

2. Заходи, пов'язані з культом Артеміді / Бубастіс / Бастет супроводжували Александрійську династію, починаючи від її засновника Птолемея I і завершуючи останньою її представницею – Клеопатрою VII. Водночас, якщо стосовно Артеміді йдеться про увесь час царювання династії, то стосовно Бубастіс і Бастет нам відомі лише випадки, датовані III–II ст. до Р. Х. 3. У 17 випадках відповідна ініціатива походила безпосередньо від Птолемеїв, у 13 – Птолемеї були прямими об'єктами релігійної діяльності, пов'язаної з культом Артеміді, Бубастіс чи Бастет, у 4 – суб'єктами чи об'єктами відповідних культових дій були не Птолемеї, а особи з їхнього оточення. 4. Лише один епізод мав випадковий, принагідний характер (еп. 12). Загалом, у представлених епізодах превалює одноосібне фігурування Артеміді (22 випадки). Водночас на території Єгипту переважають епізоди, пов'язані з Бубастіс і/або Бастет (12 проти 7); за територіальними ж межами Країни Нілу об'єктом уваги, пов'язаної з династією Птолемеїв, є сама лише Артеміда (6 випадків у зовнішніх птолемеївських володіннях і 9 – на непідвладних Птолемеям територіях).

Ключові слова: Артеміда, Бубастіс, Бастет, Птолемеї, еллінізм, давньогрецька релігія, давньоєгипетська релігія

Стаття надійшла до редакції 14.08.2025